

સ્વ. માનસંગલ ખારઠ કમારક દુરંદ - સંચાલિત

વર્ષ ૩૦ મું
અંક ૧૨ થો
સં. ૨૦૪૭
સન ૧૯૯૧
સપ્ટેમ્બર

પ્રથિક

તાંત્રી-મંડળ :

પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી
ડૉ. ના. કે. ભટ્ટી
ડૉ. સૌ. ભારતી બહેન
શેલત

[ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વનું એક માત્ર ગુજરાતી માસિક]

આલ તાંત્રી : સ્વ. માનસંગલ ખારઠ

ઇતિહાસ-લેખકની સાવધાની

“ભારતીય ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારાએ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અર્વાચીન પદ્ધતિનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. આપણા હેતુ સત્ય સંશોધનનો- એક માત્ર સત્ય સંશોધનનો હોવો જોઈએ અને ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને માટે બધા જ પ્રાપ્ત પુરાવાઓ તરફ આપણાં ચિત્તને નિર્ભયતાપૂર્વક અને કોઈ પણ ભાતના પૂર્વગ્રહ કે પૂર્વ નિશ્ચય વિના જોડી દેવાં જોઈએ. વકીલને બદલે ન્યાયાધીશના ગુરુસાથી એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને એ સાધનો જરૂર કરવાની આજ્ઞા આપે તેટલે સુધી જ આપણા નિર્ણયને આકાર આપવો જોઈએ. આપણને અનેક કિસ્સાઓમાં સ્પષ્ટ પરિણામો ન મળે અને અતિમ તેમ નિર્ણયાત્મક પરિણામો થોડાં અને નજીક ન હોય તેવાં પણ હોય, પરંતુ મામૂલી અને અપૂરતી પૃષ્ઠભૂમિકાએ બાંધેલા અભિપ્રાયને સિદ્ધ તરીકે રજૂ કરવા કરતાં અજ્ઞાન બહાર કરવું, શંકાઓ વ્યક્ત કરવી અને વિકલ્પાત્મક શક્યતાઓ રજૂ કરવી એ વધુ સારું છે.”

— ડૉ. આર. સી. મજૂમદાર

[ધ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયન ઓફ ધી ઇન્ડિયન પીપલ : વેદિક ઓછ, પૃ. ૪૦ નો અનુવાદ]

With Best Compliments From

**VXL INDIA (LTD.)
(SAURASHTRA CHEMICALS)**

PORBANDER

MANUFACTURERS OF BASIC CHEMICALS

- SODA ASH LIGHT** : Used by Housewives/Dhobis and other weaker sections of the Society as also by Industries like Detergents, Silicate, Soap, Textiles, Aluminium, Dyes etc.
- SODA ASH DENSE** : Used by Ultramarine Blue, Bichromate and Glass Industries.
- SODA BICARB** : Used for tanning, printing, jaggery etc
- CAUSTIC SODA (LYE)** : Used in manufacture of Wood pulp, Soap, Chemical Intermediates, Dyes, Cosmetics, Bleaching, Dyeing & Printing, textiles, Petroleum Refining, Aluminium Manufacture, Oil Extraction, Paint and Varnish, Mercerizing cotton.

TELEPHONES : 21735, 36 & 37

TELEGRAM : SAUKEM

TELEX : 0166-201

FAX : 0286-21431

ALWAYS BUY THE BEST AND THE FIRST 'THREE LIONS BRAND' PRODUCTS.

સાહાર - સ્વીકાર

મારા પિતા - સં.પા. શ્રી પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર, પ્ર. સનિષ્ઠ પ્રકાશન વતી શ્રીમતી પૂર્ણિમા પુરુષોત્તમ માવળંકર, 'ગોપિકા', મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬; કેમી સિંગલ ૮ પેજ પૃ. ૧૫ + ૪૪૮; ૨૭-૨-૧૯૯૧; કિ. રૂ. ૧૬૦/-

સ્વનામધન્ય વિદેહ માન. દાદાસાહેબ ગણેશ વાસુદેવ માવળંકરની જન્મશતાબ્દી પ્રકાશન-૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી આ ગ્રંથ એક નવી જ ભાત પાડનારો છે. ભાઈ શ્રી પુરુષોત્તમભાઈના આ શબ્દો એનું શબ્દસ્વરૂપ હરે છે. “પાંચ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. ગાંધી નિર્વાણ દિન (૩૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૬ ને રોજ), મનમાં એક બતી થઈ. પૂજ્ય દાદાસાહેબની જન્મશતાબ્દી (૨૭ નવેમ્બર, ૧૯૮૪ થી ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૮૯) પ્રસંગે એમને લગતું અને એમણે લખેલું બહુવિધ સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની સાથે એક વિશેષ ગ્રંથ પણ ગુજરાતી-ભાષી આપણી પ્રજા સમક્ષ સારર કરવો! પિતાને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવે ને નિમિત્તે આપણા પ્રદેશમાંના એવા જ પિતૃનુય પીળ મહાનુભાવોને પણ આદર્શજલિ કેમ અર્પણ ન કરવી?” અને પચાસેક સ્નેહી જનોને પત્રો પાઠવ્યા ને તે તે મહાનુભાવને પોતપોતાના પિતૃજના સક્ષિપ્ત જીવનચરિત માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી. ગ્રંથની અનુદ્ભવિષ્ણિકા જોતાં પરેલી નજરે એ જોવા મળે છે કે વિભાગ-ઈના ૪૫ થી ૫૦ એ ૭ લેખોમાં ૧ લો સ્વ. કુટુંબી શ્રી ગલતન કૃષ્ણ માવળંકર વિશેનો એમના પુત્ર શ્રી કેશવનો લેખ બાદ કરતાં ૪૬ મો ભાઈ બલકૃષ્ણનો, ૪૭ મો ભાઈ નરહરિનો અને ૪૮-૫૦ એ ત્રણ ભાઈ પુરુષોત્તમના છે. આજે ભાઈ ડૉ. વિષ્ણુ નથી એની ખામી જોવા મળે છે. કેવા ખુલ્લા-ફિલ્લા અને પ્રભાવશાળી સ્વભાવના વિષ્ણુભાઈ હતા! ચારે ભાઈઓમાંના મોટા ત્રણ ભાઈઓનો અમારા સંબંધ એ ભાઈઓની ખિલદિલીની કેવા સુભગ છે એ માત્ર હૃદયમાં છે, એનું અક્ષરેમાં દર્શન અસંભવિત છે

“વિભાગ-આમાં ૩૯ લેખો છે તેમાં સ્વ ખંડુભાઈ ક. દેસાઈને વિશે બે સંતોનાના અને સ્વ નરહરિ કા. પરીખ વિશે બે સંતાનોના છે, એ રીતે ૩૭ મહાનુભાવોનાં ચરિત સુલભ થયાં છે. વિભાગ-આમાં ચાર મહાનુભાવોનાં અને વિભાગ-ઈમાં એક એમ ૪૨ મહાનુભાવોના વશજો એ આપેલો પરિચય વાંચવા મળે છે. પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં આ બધા મહાનુભાવો ચોક્કસ પ્રકારનું મહત્વ ધરાવનારા છે આમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, પ્રો ફિરોઝ કાવચળ દાવર, કાનજીભાઈ નાનાભાઈ દેસાઈ, ખંડુભાઈ દેસાઈ મહાદેવભાઈ દેસાઈ, રમણલાલ વ દેસાઈ ‘ધૂમકેતુ’, કેચવ હર્ષદ શ્રવ, રમણભાઈ મ. નીલકંઠ, નરહરિ પરીખ, હીનાલાલ પારેખ નાનાભાઈ કા. ભટ્ટ, ગગનવિહારી મહેતા, ડૉ. જીવરાજ મહેતા, નર્મદાશંકર દે મહેતા, નાનજી કા મહેતા, ડૉ. સુમંત મહેતા, ક. મા મુનશી, મેઘણી, કસ્તૂરભાઈ શેઠ, અમૃતલાલ શેઠ, અંબાલાલ સારાભાઈ, ‘સુદરી’, રસિકલાલ પરીખ મગજદાસ પારેખ, હંફુલલ શાસ્ત્રિક (એમના પાલિત પુત્ર જેવા ધનવંત ઓઝાનો); આ મહાનુભાવોને ગુજરાતના ઉત્થાનમાં કોઈ અને કોઈ પ્રકારનો ફાળો રહેલો છે. સંતાનોને હવે લખાયેલ કોઈ આમનાં ચરિત પ્રાથમિક મહિત્તિની સ્પષ્ટ રજૂકા આપે છે વૃદ્ધા વૃદ્ધા ક્ષેત્રના ચહેકા આજે પણ જોમને પોતાના માર્ગદર્શક માની રહ્યા છે તેવા આ ૪૨ + ૨ = ૪૪ મહાનુભાવો મેળવવાનું ધન્યલાભ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રને મળ્યું છે એમનાં ચરિતોથી વાચકોની વિચારધારામાં વિભિન્ન પ્રકારના આદર્શોનાં ચિત્ર ખડાં થાય છે. આમાં અત્યુક્તિને સ્પર્શ નથી એ ચરિતલેખકનું જમા-પાસું છે. ભાઈ પુરુષોત્તમભાઈને સજોલો આ વિચાર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આરા એકથી વધુ ગ્રંથો એકથી વધુ સ્થળે સંગ્રહિત થઈ આવે તો ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસમાં પણ ચોક્કસ પ્રકારનું સત્ય એવા નિરૂપણથી પુષ્ટિદાયક અને એવા અમારો મત છે. ભાઈ શ્રી પુરુષોત્તમભાઈને અમારા શતશઃ ધન્યવાદ.

— તંત્રી

પથિક

‘પથિક’ પ્રત્યેક અંગ્રેજી માંદ-
નાની ૧૫ મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય
છે. પછીના ૧૫ દિવસમાં અંક ન-
મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસ-
માં લિખિત ફરિયાદ કરવી અને
એની નકલ મને મોકલવી.

• ‘પથિક’ સર્વેપયોગી વિચાર-
ભાવના અને જ્ઞાનનું માસિક છે.
જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવતાં
અભ્યાસપૂર્ણ અને શિષ્ટ મૌલિક
લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.
• પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી કૃતિને ફરી
પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ન મોકલવાની
લેખકોએ કાળજી રાખવી.

• કૃતિ સારા અક્ષરે શાહીથી અને
કાળજીથી એક જ બાજુએ લખેલી
હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય
ભાષાનાં અવતરણ મૂક્યાં હોય
તો એનો ગુજરાતી તરજૂમો
આપવો જરૂરી છે.

• કૃતિમાંના વિચારોની
જવાબદારી લેખકની રહેશે.

• ‘પથિક’ ન પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિ
જોના વિચારો-અભિપ્રાયો સાથે
તંત્રી સહમત છે એમ ન સમજવું.
• અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવ-
વા જરૂરી ટિકિટો આવી હશે
તો તરત પરત કરાશે.

• નમૂનાના અંકની નકલ માટે
૪-૫૦ ની ટિકિટો મોકલવી.

મ.ઓ. ફાઈટ પત્રો લેખો
પથિક કાર્યાલય, મધુવન, એલિસ-
જિજ્ઞ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પથિક

આથ તંત્રી : સ્વ. માનસંગજી બારડ

તંત્રી-મંડળ () વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ. ૩૦/-
ગ્રા.કે. કા. શાસી () વિદેશમાં રૂ. ૧૧૧/-, જુદાં રૂ. ૪/-
૨. ડૉ. નાગજીભાઈ ભટ્ટી, ૩. ડૉ. ભારતીબહેન શેલત

વર્ષ ૩૦] ભાદ., સં. ૨૦૪૭ : સપ્ટે., સને ૧૯૯૧ [અંક ૧૨

અનુક્રમ

સાગર સ્વીકાર	તંત્રી	મુખપૃષ્ઠ	૨
૩૦ મા વર્ષીં તે	તંત્રી		૨
કૃતોતવાસી ભારતીયની આપવીતી	છોટલાલ મિસ્ત્રી		૩
કાલાવડ પંથકનાં સ્થાનો	શ્રી. ચક્ષુવંત ઉપાધ્યાય		૪
બૌદ્ધકાલીન સ્ત્રીઓનો સમાજિક	શ્રી. નિરંજના વોરા		૫
દરજ્યો			
સુરતમાં નવાબોનું શાસન	ડૉ. મુગટલાલ પો. ખાવીસી		૯
સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયકવાડી સત્તા	શ્રી. ધીરુભાઈ પુરોહિત		૧૪
સૌરાષ્ટ્રમાં વનસ્પતિ-આધારિત	શ્રી. હસમુખભાઈ વ્યાસ		૨૧
ગામ-નામે			
અમીર નગરીના ફકીર નેતા	પ્રો. જિતેન્દ્ર નાનાલાલ		
	અંતાણી		૨૭

વિનંતિ

વાર્ષિક ગ્રાહકોએ પોતાનું કે પોતાની સંસ્થા કોલેજ થા
જ્ઞાનાનું લવાજમ રૂ. ૩૦/- હજી ન મોકલ્યું હોય તો સત્તર
મ.ઓ.થી મોકલી આપવા હાર્દિક વિનંતિ. સરનામામાં ગાળ
વર્તુલમાં પહેલો અંક કયા માસથી ગ્રાહક થયાનું કહે
છે. એ માસ પહેલાં લવાજમ મળવું અસીધું છે.
અગાઉનાં લવાજમ એક કે એકથી વધુ વર્ષોનાં બાકી છે તેઓ પણ
સવેળા મોકલી આપવા કૃપા કરે. અંક હાથમાં આવે એ ગાળમાં
લવાજમ મોકલી આપનારે આવ્યા વર્તુલને ધ્યાનમાં ન લેવા વિનંતિ
‘પથિક’ના આશ્રવદાતા રૂ. ૧૦૦૧/-થી અને આજીવન સંહાય

રૂ. ૩૦૧/-થી થવાય છે. ભેટ તરીકે પણ રકમો સ્વીકારવામાં
આવે છે. સ્વ. શ્રી. માનસંગજીભાઈના અને ‘પથિક’ના આહ્વાને
‘પથિક કાર્યાલય’ના નામના મ.ઓ. કે ફાઈટથી મોકલી આપવા વિનંતિ.
આ છેલ્લી બે પ્રકારની તેમ રૂ. ૫૦ થી લઈ આવવી વધુ ભેટની
જ રહે છે અને એનું માત્ર વ્યાજ વપરાય છે કર-.

સપ્ટેમ્બર/૧૯૯૧

૧

૩૦ મા વર્ષાંતે

૧૯૮૪ના ફેબ્રુ. થી ૨૦. માનસંગ્રહના અમેા મિત્રોએ ‘પથિક’નું પ્રકાશન હાથ ધર્યું ત્યારે એના પ્રકાશનનું ૨૩ મું વર્ષ ચાલતું હતું. જેનો આરંભ ૧૯૮૩ ના ઓક્ટોબરથી થયો હતો. ૧૯૬૧ ને ઓક્ટોબર આવી રહ્યો છે કે ન્યારે ‘પથિક’નું ૩૧ મું વર્ષ શરૂ થયે. [વાચકોની અહીં ક્ષમા માગવાની છે કે ‘પથિક’ના ચાલુ વર્ષના અંકોમાં તે અંદરના ૧ હા પૃષ્ઠ ઉપર વર્ષ ૩૦ મું બરાબર હપાયું છે, પરંતુ મુખપૃષ્ઠે અન્ય હાપખાનામાં છપાતાં હોઈ ચાલુ વર્ષના જન્યુ.ના અંકમાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર ૩૦ મું હપાયું જોઈયે, કારણ કે એ ૩૦ મા વર્ષનો ૪ થો અંક હતો, પણ ઈસુનું વર્ષ જન્યુ. થી બદલાતાં હાપખાનાએ સરતચૂથી વર્ષ ૩૧ મું કરી નાખ્યું અને બૂધ છેક ઓગસ્ટ સુધી ચાલુ રહી છે. આ સપ્ટેમ્બરના અંક પર પાછું વર્ષ ૩૦ મું આવશે. માસિકની કાંઈક બંધાવનારે આ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખવા વિનંતિ.] ૨૦. માનસંગ્રહના અવસાન પછી એમની ભાવનાને યથાવત સચિવી રાખવાનો અમારો પ્રયત્ન રહ્યો છે. ટ્રસ્ટીમંડળે થોડો નિર્ણય બદલ્યો છે અને એ દીપોત્સવાંક સિવાયના ચાલુ અંકોમાં ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ-સંસ્કૃતિના સંશોધનમૂલક લેખો છાપવા. આને કારણે ટૂંકી વાતચિત્તો, કવચિત્ સાહિત્યને લગતા વિવેચનલેખો અને કોઈ કોઈ અન્ય વિષયોના લેખો છપાતા હતા તે છપાતા નથી, આવું સાહિત્ય છાપનારાં ગુજરાત રાજ્યમાં અનેક સામયિકો છે, ન્યારે સંશોધનમૂલક લેખો છાપનાર માસિક ખાસ અન્ય કોઈ નથી. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ અને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનાં અધિવેશનો અને જ્ઞાનસત્રોમાં ગણ્ય કેટિના સંશોધન-મૂલક નિબંધો આવે છે. આ નિબંધો છાપનાર સામયિકો આપણી પાસે નથી. એ નિબંધોની મુદ્રવશી કરનારોને હકીકતે અજાવ છે. ‘પથિક’ એ દિશામાં સજ્ઞાન છે અને એ નિબંધોનું પ્રકાશન કર્યું જાય છે. આમાં બંને પરિષદોના મંત્રીઓની અમને હૂંફ છે. અમે નિબંધોની નીચે કઈ પરિષદમાં વચાચેલો તે તે નિબંધ છે એની નોંધ મુકીયે છીયે. આ નિબંધો છપાવાથી એ લાભ છે: ૧. નવાં નવાં સંશોધનનાં ફળ પ્રજા સમક્ષ રજૂ થાય છે અને જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરાવે છે તથા ૨. નિબંધોના લેખકોને પોતાના શ્રમની સફળતાનો અનુભવ થાય છે, જેને કારણે એમનો સંશોધનક્ષેત્રે ઉત્સાહ જળવાઈ રહે છે.

આ નિબંધો ઉપરાંત પણ સંશોધન-લેખો આવતા રહે છે અને યથાવકાશ એ બધા પ્રકાશિત થતા રહે છે.

મેધિવારી સતત વધતી રહી છે, એને પહેાંતી વળવા અનામત ફંડ વધે તો બ્યાજની આવક વધે એટલે ચાલુ ગ્રાહકો આજીવન સહાયક અને અને બીજાને પણ બનાવે, આમાં વાર્ષિક ગ્રાહકો બનોને પણ સહાયમાં ઉમેરો કરી શકે.

અન્ય સામયિકો વાર્ષિક લવાજમ તેમજ આજીવન સહાયકોની રકમમાં વધારો કર્યો જાય છે, પણ ટ્રસ્ટીમંડળનો નિરધાર છે કે હાથ લાંબો કરીશું, પણ લવાજમો નહિ વધારીયે. અમને વિશ્વાસ છે કે અમારું કામ વચ્ચેનું ચાલુ રહેશે.

વર્ષ દરમિયાન અનેક સ્વજનોએ લેખો મોકલી, દીપોત્સવી અંક માટે કાંબો-ચરિતલેખો-લઘુવાર્તાઓ-સંશોધન લેખો મોકલી અમને મોકી નિબંધજ સાથ-સહકાર આપેલ છે તેમનો આ તકે આભાર વ્યક્ત કરતાં આનંદ અનુભવિયે છીયે અને આવો જ સાથ-સહકાર ચાલુ રાખે એવી વિનંતિ કરીયે છીએ.

બહોરખખરા લાવી આપવામાં પણ લાઈ શ્રી પીયૂષભાઈ પંડ્યા, ‘ઓરોડકટ’ અને લાઈ શ્રી અવિનાય મજીધારની મદદ અમને મળ્યે રહે છે. જોડણ-સુવનેશરીપીઠના આચાર્ય શ્રીધનશ્યામજી મહારાજની પણ હૂંફ અમને છે. આ ઉપકાર અમને હૂંફ આપ્યે જાય છે. વાર્ષિક ગ્રાહકો જૂનાનાં

અને નવાનાં લવાજમ એકતિ કરી મોકલનારા અમારા એજન્ટ લાઈએના પણ એટલા જ આભારી હિયે. આ બધાં સહાયક બળો 'પંથક'ની પ્રગતિમાં ઉપકારક છે. "૨૨. માનસંગળ ખારડ સ્મારક ટ્રસ્ટ"—ના ટ્રસ્ટીમંડળને માટે આ સાચી મૂડી છે. આ સાથ-સહકાર ચાલુ રહે એવી સોને પ્રાર્થના. તંત્રી કુવૈતવાસી એક ભારતીયની આપવીતી

તા. ૨-૮-૬૧ની વહેલી સવારમાં જ કુવૈતનો ઘડો-લાડવો થઈ ચૂક્યો. મારા રૂમની બહાર નીકળી રહ્યો છું ત્યાં તેો માર્ગમાં ઈરાકી ટેન્કોનાં દર્શન થયાં. બહાર નીકળી શકાય એમ નહોતું. મારા મકાનમાં દુઆઈ બેઠો. મારે મારા કામના સ્થાન પર જવું મનનું બનમાં રહી ગયું. દરરોજ ઈરાકી સૈન્યો આવે જ જતાં હતાં. સાથે ઈરાકી લોકો પણ આવે જતા હતા. રૌનિકા અને લોકો મકાનોમાં ઘૂસી તોડફોડ કરતા અને બધું જ લૂંટી જતા હતા. આસ્તે આસ્તે ખોરાક પ.ણી ખૂટવા લાગ્યાં. મારે તૈયાર રાટલી મેળવવા તો કિ. મી. જેટલા સ્થાને જવું પડતું હતું અને એ પણ લાંબી ક્યૂમાં. અમારું સહનસીબ હતું કે વીજળી અને પાણીની લાઈનો હજી તોડી નાખી ન હતી. સાંભળવામાં આવ્યું કે અમેરિકન વિસ્તારની તો જાને લાઈનો કાપી નાખવામાં આવી. જેઓ ખાન પકડયા તેઓને ઈરાક લઈ જવામાં આવ્યા. ખીજા પહેલાંથી જ પરિચિતોને ત્યાં છુપાઈ રહ્યા હતા. શક તો શરૂ થઈ જ અંધ થઈ ગયું હતું. લાવેલી રાટલી ખાઈને ચલાવી લેવાતું. હું ૨૯ દિવસ આવી સ્થિતિમાં રહ્યો ત્યાંસુધી તો કુવૈતના મોટા ભાગની વીજળી ને પાઈપ લાઈને કાપી નાખવામાં આવી હતી. અસારી સામે રૌનિકા અને ઈરાકી લોકો મકાનોમાં ઘૂસી જઈને લોકોને બહાર નીકળવા મજબૂર કરતા અને ઘરની વસ્તુ માત્ર નહિ, મકાનમાંનાં ઈલેક્ટ્રિક દોરડાં ને બદલ પણ લૂંટી જતા હતા. અરે ભારતીયો-પાકિસ્તાનીઓ-બાંગ્લા દેશવાસીઓ-શ્રીલંકાવાસીઓ ચોતાની મોટરોમાં નીકળ્યા દેખાતા તો રૌનિકા એમને વાહનમાંથી ઉતારી કાઢી, વાહનોમાં સવાર થઈ હાંડી મૂકતા હતા. સામા ધનારને જનથી ખતમ કરવામાં આવતા હતા, હાથમાંનાં કાંડાચરિયાળ પણ કાઢી લેતા હતા. એવું પણ જોવામાં આવ્યું કે ઈરાકી રૌનિકા કુવૈતી લોકોને પકડીને ગાડીઓમાં ભરી એ ગાડીઓને સળગાવી મૂકતા હતા. મારી પાસે ભારતીય પાસપોર્ટ હોવાને કારણે મને તા. ૨૯-૮-૬૧ના રોજ અસથી કુવૈત છોડવાની અનુકૂળતા મળી. અસતું લાડું જેડની સરહદ સુધીનું ૫૦ ઈરાકી દીનાર હતું. મધરાતે અસરા પહોંચ્યા ને અસો ચાલુ રહી અને અમે મધરાતે અમદાવાદ પહોંચ્યા. રાતે જ અમદાવાદ છોડ્યું અને તા. ૨ જીની મધરાતે જેડની હદમાં પહોંચ્યા, જ્યાં યુનો અને રેડક્રોસવાળાઓએ અમને સમવડો આપી. ભારતીય એલસી ખાતાનાં કયાંય દર્શન થતાં નહોતાં. અમારા પાસપોર્ટ પર અહીં જેડની સિક્કા લાગ્યા અને માલ-સામાનની ટૂંકોમાં તા. ૩-૯-૬૧ની મધરાતે અમાન પહોંચ્યા અને ત્યાં ત્રણ દિવસ પડ્યા રહ્યા. તંબુઓમાં આશ્રય હતો. ત્યાં પણ ખોરાક પાણી માટે 'ક્યૂ' લાગતી હતી. ખોરાકમાં રાટી અને કાચાં ટમેટાં માત્ર મળતાં હતાં. ૬ ફી તારીએ રાતનાં ૧૨ વાગે પ્લેન પકડ્યું ને ૭ મીની સવારે મુંબઈનાં દર્શન થયાં. અહીં ઉતરતાં રેલવે પાસ અને રૂ. ૪૦૦/- દરેક યુગરાતી યાત્રીને આપવામાં આવતા હતા એના આધારે અમદાવાદનાં દર્શન કર્યાં. અમારા માલ સામાન, એન્કમાં જમા રકમો બધું છોડીને આવ્યાં. હવે જવું છે, પણ ભારત સરકાર 'વિઝા' આપતી નથી. મારી જાડકામની કલાગીરીની ત્યાં કિંમત હતી, અહીં કોઈને એની કદર જોવામાં આવતી નથી.

મુંબઈ ઉતરતાં અમારા પાસપોર્ટ એરપોર્ટ ઉપર લઈ લેવામાં આવ્યા હતા તે લખાપટ્ટી પછી પાછા તો મળ્યા છે, પણ શા કામના? કુવૈતથી માંગ આવે તો જ જઈ શકાય.

"વિશ્વજીવંશી" તરફથી દિવાસો તો આપ્યો છે, પણ હજી તો કયું ફોલોઅપ થયું નથી. આકાશ સામે જેઈને અત્યારે તો ચાતકની જેમ બેઠો છું.

છાટેલાલ વિદ્યુત્તર્ક મિસ્ત્રી

પંથક

સપ્ટેમ્બર/૧૯૯૧

૩

કાલાવડ પંથકનાં સ્થાનો

યશવંત ઉપાધ્યાય

કાલાવડ આબુખાલુનાં જૂનાં સ્થાનોમાં કેટલીક જગ્યાએ ડીંગાઓ પથ છે, જેના ધૂન ધોરાણથી દક્ષિણમાં એક કિ. મી. દૂર હોરાડીબી.....નામનો ડીંગો આવેલ છે. ત્યાં ખડેર જેવું મંદિર છે. મહાન જેવું લાગે. મંદિર ઉપર ધુમ્મટ હશે...આ સ્થાન ધૂનધોરાણથી કૃષ્ણનાથ જતાં રસ્તાનાં આવે છે, બાણકારો પાસેથી વિગત મળી કે એક સમયે ત્યાં જૂનું ગામ હતું.

દાદર નામનું ગામ કે જ્યાં જૂનાં મંદિરો છે આ ગામનું નામ દાદર નામની વનસ્પતિ ઉપરથી પડ્યું છે. આ વનસ્પતિ આ વિસ્તારમાં થાય છે, જે દાદર નામના ચામડીના રોગ ઉપર વપરાય છે. આવું બીજું પણ એક દાદર ગામ હોવાથી આ ગામને 'બમદાદર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

કાલાવડ પંથકમાં બોડીગામ છે. આબુખાલુની ધાર વચ્ચે કોઈ પ્રાણીની બોડ-બોડા કોતર જેવા ભાગમાં આવેલું હોવાથી એવું નામ 'બોડી' પડ્યું હશે. પ્રાણીના નામ ઉપરથી કોઈ ગામનાં નામ પડેલ હોય એવું જોઈએ જેવા મળે છે, પરંતુ પડધરી પાસે ત્રણ નામ યોડીના નામ સાથે સંકળાયેલ છે : બોડીધોડી, વચ્છીધોડી અને છેલ્લીધોડી.

જે ગામનાં નામ સાથે બોજાતાં હોય એવું જેવા મળે છે, પણ ત્રણ ગામનાં સાથે બોલાતાં હોય તેમાં આખડાબેલા ને આપટા ને ખારી...એક સાથે બોલાય છે. એ અંગ્રેજી એક ઉકિત પણ છે.

“આખડા-બેલા આપટા ને ખારી મોટું ગામ.

રોંદે જડે રોટલા ને વાળુનું શું કામ?”

નાતા ગામમાં ગામનું તોરણ બાંધનારની યાદી જળવાય છે અને વરસો પછી એ વ્યક્તિની માદમાં એ ગામનું નામ એની સાથે જોડી દેવામાં આવે છે, જેવાં કે મકાણ-મેઘધર પાતા-મેઘધર. કે મરિજદ શેરી, કાલાવડ શ્રીતયા-૩૬૧૧૬૦

ગ્રાહકોને વિનંતિ

(૧) 'પથિક' દર માસની ૧૫ મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. કોઈને પણ સમયસર ન મળે તો તા. ૨૫ મી પછી અમને તરત જણાવે તો અમે તરત તે તે અંક મોકલી આપીશું. લાંબો સમય થયા પછી ઉધરાણી આવે ત્યારે અંક સિક્કામાં ન હોય તો અમારે ગ્રાહકોને નિરાશ કરવા પડે છે એની ખાસ નોંધ લેવા વિનંતિ.

(૨) એજન્ટો દ્વારા થયેલા નવા ગ્રાહકોને તે તે એક વર્ષ પૂરતું 'પથિક' મોકલવામાં આવે છે. એજન્ટોની સૂચના છે કે વર્ષ પૂરું થતાં અંક બંધ કરવા, છતાં અમે એક માસ વધુ અંક મોકલિયે છીએ. ત્યાંજુધીમાં લવાજમ ન મળે તો અંક મોકલવાનું બંધ કરિયે છીએ, એકથી વધુ વર્ષેથી જે ગ્રાહકો ચાલુ હોય છે તેમને તો લવાજમ સમયસર ન આવ્યું હોય તોયે ચાલુ રાખિયે છીએ. તેથી વિનંતિ કે લવાજમ પૂરું થાય કે તરત મોકલી આપવા શ્રમ લેવો.

(૩) ટૂટ રજિસ્ટર્ડ થયેલું હોઈ 'પથિક'ના પ્રમાણનની સંવેદનતા છે તેથી અમારી કોલેજ અને શાળાઓને ખાસ વિનંતિ કે આજીવન સહાયક ધર્ષ જાય કે જેથી એ રકમના બ્યાજમાંથી હમેશાને માટે 'પથિક' મોકલાતું રહે. આ દિશામાં કોલેજો આજીવન સહાયક થતી આવે છે એનો અમને આનંદ છે.

(૪) 'પથિક'ના વાયકામાંથી પણ વાર્ષિક ગ્રાહક તેમજ આજીવન સહાયક ધર્ષ 'પથિક'ની કદર કરવા ઉત્સાહિત અને એવી અમારી હાર્દિક વિનંતિ છે.

-તંત્રી

બૌદ્ધકાલીન સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો

[બૌદ્ધ દર્શનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં]

ડૉ. નિરંજના વોરા

એક સમયે રાજા પ્રસેનજિત જોતવનવિકારમાં ભગવાન બુદ્ધનો ધર્મેપદેશ સાંભળી રહ્યા હતા ત્યાં રાજમહેલમાંથી આવેલા એક દૂતે રાણી મહેસકાએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો હોવાના સમાચાર આપ્યા. પુત્રીજન્મના સમાચારથી રાજના મુખ પર વિષાદની વાદળી છવાઈ ગઈ. ગૌતમ બુદ્ધ એનો મનોભાવ પામી ગયા અને કહ્યું : 'હે મહારાજ ! કેટલીક વાર સ્ત્રી પુરુષ કરતાં પણ સારી નીવડે છે, એને પેટે જન્મેલા પુરુષ શરતીર થાય છે પુત્રી બુદ્ધિમતી સુશીલ અને વડીલોને માન આપનારી હોય તો એને કેમ હોષ દઈ શકાય ? હે રાજા ! તું તારી પુત્રીની પ્રેમથી સંભાળ રાખ !' ૧

આ દૃષ્ટાંતથી સમજાવ છે કે ઈ. પૂ. ૭ઠ્ઠી સદીને આ સમય એવો હતો કે જ્યારે પુત્રીના જન્મ અશુભ મનાતો હતો. સ્ત્રીઓનું જીવન અત્યંત જીવંત અને કેટલેક અંશે તિરસ્કૃત હતું, પરંતુ તથાગત બુદ્ધ ધર્મ અને જ્ઞાનના દીપક દ્વારા સ્ત્રીઓના જીવનમાં પણ અજ્ઞાનનું પ્રગટાવું અને એને સામાજિક સંમાનની અધિકારિણી બનાવી. આધ્યાત્મિક સાધના માટે પણ સ્ત્રીની યોગ્યતા સ્વીકારીને ભિક્ષુસંઘમાં સ્ત્રીઓને સ્થાન આપ્યું હતું. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે સમ્બંધિત ઈશ્વરવાનો એવો સૌને ઉપદેશ આપતા. ભગવાન બુદ્ધના કેટલાક વર્તણૂકો અને ઉપદેશપ્રસંગોને આધારે તત્કાલીન સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન તેમ દરજ્જો કેવાં હતાં એનો ખ્યાલ આવે છે અને એ સમયે સ્ત્રીજીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવા એમણે રજૂ કરેલા આદર્શો પણ માનનીય છે.

ગૌતમ બુદ્ધ એક મહાન ધર્મેપદેશક હોવાની સાથે એક સર્વગ્રાહી મનોવૈજ્ઞાનિક પણ હતા. સાંસારિક અને વ્યાવહારિક જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો વિશેની એમની સમજ ગહન અને તદ્દરૂપથી હતી. સામાન્ય ગૃહસ્થથી આરભીને રાજા સૈનિક શ્રેણી વેપારી વૈદ્ય વિદ્યાર્થી વગેરેએ જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવા કેવા આચાર-વિચારનું પાલન કરવું એની સૂક્ષ્મ સમજ એમણે આપી છે. એક વાર એમણે ભિક્ષુણી વિશ્વાખાને સ્ત્રીનાં સાધારણ કર્તવ્યો વિશે યોગ્ય આપ્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે : 'સ્ત્રીએ ઘરનાં વડીલોની આદરપૂર્વક સેવા કરવી જોઈએ, એમને મધુર વેણ કહેતાં જોઈએ, એમના ઊંઘા પહેલાં ઊંઘું જોઈએ અને સૂતા પછી સૂવું જોઈએ. ઘરનાં વડીલો ઉપરાંત પતિ જોને આદર આપવો હોય તે સાધુજનોને ઉચિત સંમાન આપવું જોઈએ. ઘરમાં રાખવામાં આવેલાં કપાસ બેન વગેરેનો યથોચિત ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. ઘરનાં સેવકા અને મજૂરોને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય તે એઓ સારી રીતે કરે છે કે નહિ એનું એણે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને એમના બેજાનતું પણ ઉચિત ધ્યાન રાખવું જોઈએ. પતિ ઘરમાં જે અન્ન અને ધન લાવે તેને સંભાળીને રાખવું જોઈએ. એણે બુદ્ધ તથા ધર્મ અને સંધને શરણે જઈને ઉપાસિકા બનવું જોઈએ. પંચશીલનું પાલન કરવું જોઈએ અને કંજુસાઈ છોડી છૂટે હાથે કાન કરવું જોઈએ.' ૨

સ્ત્રીઓ વિશેનાં આ કર્તવ્યો તત્કાલીન સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીને અવશ્ય ગૌરવ અપાવનારાં હતાં. એમાં સ્ત્રી પાસે ત્યાગ અને સમર્પણની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે, પણ એ જ સુસંકલિત કુટુંબ-વ્યવસ્થા અને સુસંવાદી સમાજવ્યવસ્થાના ઘડતરનાં મૂળભૂત દરરૂપ હતાં. ત્યારે સ્ત્રીઓ ધન કમાવા જતી ન હતી, પણ ઘરમાં આવતાં અન્ન અને ધનને વહીવટ એ કુશળતાથી કરતી હતી. ઘરનાં વડીલો માળગો આમજનો અને પરિચારકો માટેનાં જે કર્તવ્યો એને માટે નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે

પથિક

સપ્ટેમ્બર/૧૯૬૧

૫

તે પરથી ઘરમાં એવું સ્થાન કેટલું મહત્વનું હતું એનો ખ્યાલ આવે છે. ઘરના પાયા જ આવાર અને વ્યવહારની એ સુરધારિણી હતી,

કુટુંબની જેમ સમાજ અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ સ્ત્રીનું સ્થાન સંમાનનીય અને એ માટે ગૌતમ બુદ્ધ કેટલા આગ્રહી હતા એના ખ્યાલ એમના શિષ્ય આનંદ સાથેના આ વાર્તાલાપ પરથી આવે છે. વચ્ચે પ્રભાતી આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે કેટલીક વિગતો બહુપા પછી ભાગવાન બુદ્ધ આનંદને પૂછે છે : 'આનંદ ! વચ્ચે લોકો વિચારિત કે અવિચારિત સ્ત્રીઓ ઉપર જુલમ તો નથી કરતા ને ? એઓ સ્ત્રીઓનું માન તો બળવે છે ને ?' ૩

આનંદ જવાબ આપે છે : 'હા, સ્ત્રીઓની ત્યાં સારી પ્રતિષ્ઠા છે.' આમ ભગવાન બુદ્ધના અભિપ્રાય અનુસાર આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થા માટે એમાં સ્ત્રીનું સ્થાન મોક્ષામયું હોવ એ અનિવાર્ય છે. બૌદ્ધ આગમોમાં તટસ્વીન સમાજમાંની લગ્નપ્રથા અને અચુરકુળનાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશેના કેટલાક ઉદ્દેશો મળે છે તે પણ સ્ત્રીઓના દરજ્જા વિશેની હકીકતોને સ્પષ્ટ કરે છે.

બૌદ્ધ અને જૈન આગમોથી પૂર્વ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પ્રારંભી જ વિવાહનું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. વરકન્યા અગ્નિની સાક્ષીમાં પાણિપ્રહણ કરે એ વિધિ ધાર્મિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ મહત્વની હતી, પરંતુ બૌદ્ધ યુગમાં વિવાહવિષયક માન્યતાઓમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન થયેલું જોવા મળે છે.

બૌદ્ધ આગમોમાં વિવાહ માટે એ શબ્દો વાપરાયે છે : આવાહ તથા વિવાહ. ૪ પુત્ર માટે ઉત્તમ કુળમાંથી શુભ નક્ષત્રમાં કન્યા લઈ આવવી તે 'આવાહ' અને કન્યાને સારા કુળના દીકરા માટે શ્રેષ્ઠ નક્ષત્રમાં આપી આવવી એ 'વિવાહ', કન્યાને લઈ આવવો અથવા આપી આવવો એ 'આવાહ-વિવાહ.' એમાં શુભ નક્ષત્ર જોવાનું તથા યાત્રિ ગોત્ર અને સામાજિક દરજ્જાનું ધ્યાન રખાવું હતું તથા એ માટે અન્ય સંબંધીજનોનો સહયોગ પણ લેવાતા હતા.

બૌદ્ધ આગમોમાં આ સિવાય લગ્નવિષયક વિધિવિસાનો કે રિવાજોનું વર્ણન મળતું નથી. બૌદ્ધ પરિવારોમાં કેટલીક કન્યાઓ સમજપૂર્વક લગ્નનો અસ્વીકાર કરીને પ્રવ્રજ્યા પણ ધારણ કરતી હતી, તો સુંદર પુત્રીના પિતાને માગ્યાં લઈને આવનારને અસંતુષ્ટ કરવા ન પડે એ માટે પ્રવ્રજ્યા લેવા પણ સમજવરી પડે.

વૈદિક કાલ પછી કુટુંબમાં પુત્રવધૂના સંમાનનો હ્રાસ થવા લાગ્યો હતો. માતાનું સ્થાન માનસપૂર્ણ હતું, પણ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર પહેલાંના સમયમાં પુત્રવધૂને સાસુ-સસરાના કઠોર નિર્ણયોમાં રહેવું પડતું. પતિ પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છે તો એને માટે પત્નીના અનુમતિ લેવાની જરૂર રહેતી નહિ. પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છનાર પતિ સાથે એ વાત પણ કરી શકતી નહિ કે પાતાનું દુઃખ પણ બચાવ કરી શકતી ન હતી. પુત્રવધૂ પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છે તો આ કનેની અનુમતિ લેત નહિ. આ પ્રકારની અનુમતિ અને સુવિચા બહુ ઓછી કુળવધૂઓને મળતી. સાસુ પી રંગ ચણ નહુ મિતુને દાન પણ આપી શકતી નહિ. પતિની પ્રવ્રજ્યાને કારણે પત્નીના જીવનમાં દુઃખના તાલવ વેરછે જતા, પરંતુ એને સરથુ-પોષણની ચિંતા કરવો પડતી નહિ. પતિ પણ ક્યારેક પ્રવ્રજ્યા લેતાં પડેલાં પત્નીની આજીવિકા માટે વ્યવસ્થા કરતો, અપવાદરૂપે પુત્રવધૂ દ્વારા પણ સાસુ-સસરાને યાતના અપાવતાં દંપતીને નોંધાયાં છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ વિભિન્ન નિમિત્તોથી અને પ્રકારોથી પત્નીત્વ પ્રાપ્ત કરતી. બૌદ્ધ આગમોમાં બાહ્ય પરિસ્થિતિ અને સ્વભાવને આધારે પત્નીના કેટલાક ભેદ આપવામાં આવ્યા છે. આ વિભાજોના પરીક્ષણથી સ્ત્રીઓની સામાન્ય સ્થિતિ અને એમની સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાઓનાં વધુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિને આધારે પત્નીના દસ ભેદ પાંચમાં આપતા હતા, ૫ જે પૈકે (૧) ૧૧ આવીને ખરીદેલી પત્ની 'ખનકપીતા' કહેવાતી, (૨) પેતાની ઇચ્છા અનુસાર કોઈ પુરુષ સાથે રહેતી સ્ત્રી

‘જાગવાસિની’ કહેવાતી. (૩) જાગવાસિની કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરુષ પાસેથી જોસળ-મુસળ આદિ ભોગોપકરણો મેળવતી એના પત્ની પત્નીને રહેતી હતી તે ‘જોગવાસિની’ તરીકે જાણખાતી. (૪) વસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરીને રહેતાની સ્ત્રીને ‘પટવાસિની’ કહેતા. (૫) ક્યારેક સ્ત્રી અને પુરુષ એક જ ઉદકપાત્રમાં હાથ રાખીને ‘નળની જામ આ હરતયુગલ એક ખની રહે’ એમ કહીને એકબીજાનો હરત ગ્રહણ કરતાં હતાં. આ રીતે પ્રથમ થયેલી પત્નીને ‘ઓદત્તમિની’ કહેતા હતા. (૬) સ્ત્રીના માથા પરથી લાકડાનો કારો બનાવીને એને પત્ની તરીકે પતિ સ્વીકારતો. આ પ્રકારે સ્વીકારેલી પત્ની ‘ઓબટયુગમટા’ કહેવાતી. (૭) જે સ્ત્રી પાસેથી ટાંસી અને પત્ની તરીકેનાં બંને પ્રકારનાં કાર્ય કરાવાતાં તે ‘દાસી-ભાયા’ કહેવાતી. (૮) સ્ત્રી જે ઘરમાં જૂરી કરતી હોય તે ઘરના પુરુષ સાથે સંબંધ થતાં એ એવી સ્ત્રીને ‘કમ્મકારી-ભાયા’ કહેતા. (૯) જ્યારે સૈનિકો યુદ્ધથી જિતાયેલા પ્રદેશની સ્ત્રીઓનાં અપહરણ કરીને લઈ આવતા અને એને પત્ની તરીકે સ્વીકારતા તો એને ‘ધ્વજહરા’ કહેતા. (૧૦) એકાદ મુદ્દત માટે જ ભાષા બદલનાર સ્ત્રીને ‘મુદુત્તિકા’ કહેતા.

સ્ત્રીઓની અંતર પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ-જાતુમાર પત્નીના સાત ભેદ પાઠકમાં આવ્યા છે, જેવા કે વધકસમા યોરીસમા આર્થસમા માતાસમા ભગિનીસમા સખીકમા તથા દાસી અર્થાત્ જે પત્ની પતિના વધ માટે ઉત્સુક રહેતી તે ‘વધકસમા,’ જે પતિના દ્રવ્યન-વધમાંથી યોરી કરતી તે ‘યોરીસમા,’ સ્ત્રી માતા ભગિની સખી કે દાસીભાવે પતિની માગણ લેતી તે તે તે રીતે જાણખાતી.

કુળવધુ તથા પત્ની તરીકેના સ્ત્રીના દરજ્જા અને એના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપનાર આ હકીકતો તથા ભગવાન શુદ્ધ પામે પ્રવળ્યા ધારણ કરનાર મુક્તા વિશાખા અકલ્પમાતા કિસામેતમી અંબાપાત્રી આદિ અનેક બિહુલીઓની જીવનમથાને આધારે સમગ્રય છે કે તત્કાલીન સમાજમાં (૧) પુત્રોના જન્મ અશુભ મનાતો હતો. (૨) ગૃહકાર્ય જ સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય ગણાતું. (૩) લગ્ન ખુબ નાની વયમાં સારાનવ રીતે થતાં ન હતાં. (૪) ગર્ભીય ઘરની દીકરી ધન્યુગૃહમાં અનાદરને પાત્ર જતલી. (૫) પતિનાં કોપી સ્વભાવ અને ક્રૂર વર્તનનો ભોગ અનેક સ્ત્રીઓ ખતલી. (૬) સુંદર પુત્રી માટે અનેક માગ્યાં આવતાં અને એનું લગ્ન જોઈવલું માતાપિતા માટે મુશ્કેલ બનતું. (૭) કેટલીક સ્ત્રીઓ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતી. (૮) શ્રેષ્ઠકુળની સ્ત્રીઓનાં દાસીનાં રક્ષણ વચ્ચે વધુ પ્રચલિત હતાં. (૯) પરિવારિકાઓ વેશ્યાઓ અને ગણિકાઓ સ્વયં ઉપાસન કરતી, (૧૦) સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ અર્થ-ઉપાર્જનનું કાર્ય કરતી નહિ. (૧૧) ગણિકાઓ અને વેશ્યાઓના દરજ્જાને બુદ્ધા હતા. (૧૨) ક્યારેક સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રપણે જીવન ઘડી શકતી અને પ્રવળ્યા પણ લઈ શકતી. ખતાપિતા કે પાત્રકો એમને માટે નાર્ગદર્શકકપ અને સહાયક બનતા. (૧૩) રાજ્ય શી શ્રેષ્ઠકુળની બ્રહ્મણકુળની મધ્યમ-વર્ણની કે ગરીબ-દુર્ગમની જેમ દરેક વર્ણની અને વર્ણની સ્ત્રીઓ પ્રવળ્યા ધારણ કરી શકતી. (૧૪) પ્રવળ્યા લેવા માતાપિતા કે પતિની અનુમતિ લેવી પડતી. (૧૫) મુખ્યત્વે ગૃહજીવનના વિપ્લવોદ્ધા સંઘર્ષો, પતિ કે સંતાનોના મૃત્યુઓ આઘાત, અતિ દરિદ્રતા, દાંપત્ય-જીવનનો સર્વનાશ, મોક્ષપ્રતિષ્ઠા આત્મિક દૈન્યા અને ગૌરવ ધર્મ પ્રત્યેથી આર્ષણ, આવાં અનેક કારણોથી સ્ત્રીઓ પ્રવળ્યા લેતા પ્રેરાતી. (૧૬) દુઃખથી વિપન્ન મનોસ્થાનાણી સ્ત્રીઓ પણ આધ્યાત્મિક સંતાનો દ્વારા સિદ્ધિ અને શાંતિ મેળવતી.

બૌદ્ધ યુગમાં ગૃહપત્નીને પતિની માફક ધાર્મિક અધિકાર મળતા લાગ્યા હતા. સામાજિક ઉપ-યોગિતાની દૃષ્ટિએ પણ નારીને પુરુષની સમકક્ષ માનવાનો માર્ગ બંધ થયો હતો. એ પોતે ઘરની સંચાલિકા, સંસ્કૃતિની ભરણિકા અને પરિ-પુત્રના સર્વશ્રેષ્ઠ મિત્ર હતી. ૭

પથિક

સપ્ટેમ્બર/૧૯૯૧

૭

ભગવાન યુદ્ધે પત્ની પ્રત્યેનાં પતિનાં કર્તવ્યો પણ વર્ણવ્યાં છે, જેવાં કે એ પત્નીનું અપમાન ન કરે, એને સંમાનથી રાખે, પોતે અન્ય સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર ન કરે તથા સ્ત્રીને ઐશ્વર્ય અને અપમાનના પ્રદાનથી સંતુષ્ટ રાખે.

મહાપ્રભુપતિ જૈતમી જ્યારે ભગવાન યુદ્ધ પાસે પ્રવ્રજ્યા ખારણ કરી આવી ત્યારે એમણે એ સ્ત્રી હોવાથી એને સંપ્રદર્શન સ્થાન આપવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી, પરંતુ શિષ્ય આનંદની વિનંતિથી એમણે કિશુણ્ણપદ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું અને સ્ત્રીઓને આદર-સંમાનની અધિકારિણી માનતા. જે સમયમાં સ્ત્રીઓને સામાજિક દરજ્જે અતિ સામાન્ય હતો ત્યારે જૈતમ યુદ્ધે પૃથ્વી ઉપરનાં સાત અમૂલ્ય રત્નોમાં સ્ત્રીને પણ સ્થાન આપ્યું હતું અને કહ્યું હતું: 'નિર્વાણની પ્રાપ્તિ ન કેવળ બ્રાહ્મણોને થાય છે, પરંતુ મનુષ્યમાત્ર એના અધિકારી છે અને સ્ત્રીઓ પણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એમણે કિશુણ્ણને સ્ત્રી(ખરેખર તે કામવાસના)થી સંબંધ રહેવાતું કહ્યું હતું, એ સાથે પોતાને ભોળા કરાવનાર એક ગૃહસ્થ સ્ત્રીના સંદર્ભમાં એમણે સ્ત્રીશક્તિની મદદના આ રીતે સમગ્રની હતી: 'એક ઉત્તમ મહિલા, જે ભૂખ્યાને ભોળા કરાવે છે તે, એને ભોળા સાથે ચાર વસ્ત્રો આપે છે: (૧) જીવનશક્તિ આપે છે, (૨) સૌંદર્ય પ્રદાન કરે છે, (૩) આનંદ આપે છે, (૪) બળ આપે છે.'

જ્યારે સ્ત્રીઓને 'એ અંશુલભાવ જ્ઞાનવાળી' (સ્ત્રીઓ આઠ-દસ વર્ષની ઉંમરથી જ એમાં રાંધવાનું શરૂ કરે છે, પણ ભાત રંધાન મેં એ કે નહિ એનો નિર્ણય તરત કરી શકતી નથી, એ આંગળી વચ્ચે એમાંનો ઘણો દવારા જુએ પછી જ નિર્ણય કરે તેથી એના જ્ઞાનને 'એ અંશુલ ભાવ પરિમિત' કહ્યું છે.) છે એમ કહેવાતું હતું ત્યારે ભગવાન યુદ્ધના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને અનેક કિશુણ્ણ-ઓએ પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી હતી. યુદ્ધના નામની એક કિશુણ્ણી ધર્મ-પ્રચારમાં અતિ કુશળ હતી. મનુષ્યો અને દેવતાઓ પણ એનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને મંત્રમુગ્ધ બની જતા અને એનો પ્રયત્ન કરતા. ગૃહપતિ અનાથપિંડિકના ધર્મની ધાસની પુત્રી પુષ્પાએ પાણીથી પવિત્ર થયાં છે એમ જ્ઞાનનાર ઉદ્ધુલ્લિપ્ત એક બ્રાહ્મણને વાર્ષિક ૧૪શુદ્ધિના માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સાથેના એનો વાર્તાલાપ સાંભળીને અનાથપિંડિક પ્રસન્ન થઈ હતો અને એને દાદરમાંથી મુક્ત કરી હતી. પ્રવ્રજ્યા ખારણ કરીને એ બૌદ્ધ ધર્મનું પાલન કરવા લાગી અને નિર્વાણપ્રાપ્તિની અધિકારિણી બની. શાહિણી ઉપવ્રતવર્ણી અને શુભા જેવી સ્ત્રીઓએ સમૃદ્ધિ અને સૌંદર્યની નશ્વરતા જાણીને પ્રવ્રજ્ય માર્ગ અહણ્ય કર્યો હતો તથા પિતા અને પતિ માટે પણ સંભારની પથપ્રદર્શિકા બની રહી હતી. આ પ્રવ્રજ્યાધરિણી કિશુણ્ણો કે થેરીઓએ શુદ્ધિના સાચો માર્ગ, ધન-સંપત્તિ અને સૌંદર્યની નશ્વરતા, આસક્તિને કારણે ઉદ્ધવતાં દુઃખો, મૃત્યુની અનિવાર્યતા વગેરે વિશે અનેક મનનીય વિધાનો કર્યાં છે. આમ બૌદ્ધ યુગમાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ પુનઃ વિશ્લિષ્ટ થવા લાગ્યું હતું. સ્ત્રીઓ પુરુષોને અધીન હોવાનું જતાં પોતે પ્રતિભાસંપન્ન હોય તો સામાજિક વલણો એના વ્યક્તિત્વના વિકાસને રૂંધી શકતાં નહિ. ભગવાન યુદ્ધે સ્ત્રીજીવનને ઉન્નત આદર્શ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીને આમ સ્ત્રીશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

સંદર્ભસૂચિ

- | | |
|--------------------------------|-----------------------|
| ૧. કાસલસંયુત | ૫. પારા. પૃ. ૨૦૦ |
| ૨. સિંગલોવાદસુત-સ્મૃત્તિનિકાય | ૬. અંશુત્તનિકાય-૩/૨૨૩ |
| ૩. મહાપરિનિબ્ધાનસુત-દીર્ઘનિકાય | ૭. સંયુતનિકાય-૧/૧૩૫ |
| ૪. દીર્ઘનિકાય ૧/૧૧૨:-૩/૧૪૨ | ૮. થેરીગથાને આધારે |

* શુભરાત ક્ષીતકાસ પારપદના આયુદ્ધ-અધિવેશનમાં તા. ૧૭-૨-૯૧ ના દિવસે વાંચાયેલો મહારાત્રે નિબંધ

સુરતમાં નવાબોનું શાસન

ડૉ. મુગરલાલ પો. બાવીસી

મુઘલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના સમય દરમ્યાન સુરતનો વહીવટ 'મુત્સદ્દી' અને 'ફિરોદાર' નામના બે અધિકારીઓ દ્વારા થતો હતો. 'મુત્સદ્દી' વહીવટી અધિકારી હતા, જ્યારે 'ફિરોદાર' લશ્કરી અધિકારી હતા. ઈ.સ. ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭ દરમ્યાન અનુક્રમે ઈનામતખાન, રઈતખાન, મુદમ્મદમેગખાન, આસુદીનખાન, ઝઈમુલાદુદીનખાન, મુખ્તારખાન, મોતઅનિદખાન, ઐનમલખાન, કાતલખાન, ઐનખારખાન, શદામખાન, મીરઝા શેખ અલ્લા, સવાખા મુદમ્મદ, નવાયખાન, દિશારખાન અને નિયતખાને સુરતના મુત્સદ્દી અથવા ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું હતું. ૧ એ પછી ઈ.સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૧૬ દરમ્યાન અનુક્રમે અમાનતખાન, દયાનતખાન, ખવાન અબ્દુલ હમીદખાન, મહતરીમખાન, મોમીનખાન અને સૈયદ અસલખાન સુરતના ગવર્નર તરીકે રહ્યા. એમના શાસનમાં ૧૭૧૭ થી ૧૭૨૦ દરમ્યાન સુરતનો આલમખનાહ કોટ ખંભાયોર તદ્દારખાન પછી રુસ્તમઅલીખાન ૧૭૨૩ થી ૧૭૨૫ સુધી અને રુસ્તમઅલી પછી એનો પુત્ર સોહરાબખાન ૧૭૨૫ થી ૧૭૩૧ સુધી ગવર્નર તરીકે રહ્યા. ૧૭૩૧ થી ૧૭૩૩ સુધી ગવર્નરના પદ માટે સંઘર્ષ અને ઝગડોના આલ્પા. એ સમયે જે કોઈ અમીર મુઘલ આદલાહને મોટી ભેટ મોકલતો તે ગવર્નર તરીકે નિમણૂક મેળવી શકતો. ૧૭૩૨ માં સુરતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. ૧૭૩૩ માં ગધા હરીફાને મહાત કરાને તેમજગખાન સુરતનો ગવર્નર બન્યો. તેમજગખાન ધણે સ્થિતિશાળી અને મહત્વાકાંક્ષી હતા. એના સમયથી વહીવટી અને લશ્કરી સત્તાઓ એક જ કુટુંબના હાથમાં કેન્દ્રિત થઈ. ગવર્નર તરીકે તેમજગખાન હતા ત્યારે ફિરોદાર તરીકે એનો ભાઈ મેગલખખાન હતા. એ ઉપરાંત, તેમજગખાને વહીવટમાં મદદ કરવા માટે 'નાયબ'(મદદનીશ ગવર્નર)નો નવો હોદ્દો બનાવી દીધો અને પર પોતાના શીળ ભાઈ મુલામ-મહમુદની નિમણૂક કરી, જે ભવિષ્યમાં 'સદ્દારખાન' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આમ, સુરતની બધી વહીવટી અને લશ્કરી સત્તા તેમજગખાનના હાથમાં કેન્દ્રિત થઈ. એણે 'મુત્સદ્દી'ને બદલે 'નવાબ'નો વધુ બીઓ અને પ્રભાવશાળી ખિતાબ ધારણ કર્યો તેથી નવાબી શાસનની શરૂઆત તેમજગખાનથી થઈ.

તેમજગખાને વેપાર ઉપર વધારાના કર નાખ્યા. એ વેપાર માટે દિંદુઓ પાસેથી ૧૭ ટકા, મુસ્લિમો પાસેથી ૪૬ ટકા, આર્મેનિયનો પાસેથી ૩૬ ટકા અને યુરોપિયનો પાસેથી ૨૬ ટકા કર લેતો. આ પરથી જેટલો શકાય છે કે દિંદુઓ પર કરનું પ્રમાણ સૌથી વધારે હતું. મહંસલ અને નાણાકીય બચતોમાં મદદરૂપ થતા મુસ્લિમ મુત્સદ્દીઓ 'દીવાન' નામના દિંદુ અધિકારીઓને નીમતા. તેમજગખાન પૂર્વે ભાઉ મૂન્જ, માણેકચંદ, રઘુનાથદાસ, મનોહરદાસ, મિખાસીદાસ અને રૂપમે દીવાન તરીકે કામ કર્યું હતું. એમાં શરૂઆતના પાંચ કાયરથ બ્રાહ્મણ અને બેદાર રૂપરથ બ્રાહ્મણ હતા. તેમજગખાનના દીવાન તરીકે મયારામ નામના નાગર ગૃહસ્થ હતા. મયારામના પિતાનું નામ હયરામ અને પુત્રનું નામ હિરપારામ હતું. ૫ મયારામને ફારસી ભાષાનું સાદું જ્ઞાન હતું. ઈ. સ. ૧૭૪૩ માં એમના અવસાન પછી તેમજગખાને એમનું ઘર લૂટી લીધું હતું. એ ઉપરાંત, હાલના નગરશેઠ કુટુંબના વડવા જગન્નાથ લાલદાસ તેમજગખાના સમકાલીન હતા. જગન્નાથ અંગ્રેજોના દલાલ હતા. અંગ્રેજોના જગન્નાથ પાસે ચાર લાખ રૂપયાનું લેણું હતું તેથી એમને કેદ કરાને મુઁઈ લઈ ગયા. જગન્નાથ યુક્તપૂર્વક ત્યાંથી છટકાને પૂતા મરાઠાઓ પાસે ગયા અને ત્યાં લશ્કરી હોદ્દો સ્વીકાર્યો. અંતે એમણે અંગ્રેજોને ૩૦૦૦ દિંદોઓનું લશ્કર એકઠું કરવામાં મદદ કરીને એમની મિત્રતા મેળવી હતી. ૧૭૬૨ માં આ શરતીર અને સાહસિક નગરશેઠનું અવસાન થયું.

પંચિક

સપ્ટેમ્બર/૧૯૯૧

૬

તેમજોગખાને ૧૭૩૩ થી ૧૭૪૬ સુધી શાસન કર્યું. ૧૭૪૬ માં સમ્રાટશુદીના રોગથી ૮૦ વર્ષ વધારે ઉંમરે જોતું અવસાન થયું. કે એ પછી કિલ્લેદાર તરીકે કામ કરતો એને ભાઈ બેગલરખ સુરતને નવાબ થયો. ૧૭૪૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં બેગલરખાન પણ વૃદ્ધ વયે અવસાન પામતાં એને ભાઈ સફદરખાન સુરતનો નવાબ બન્યો. સફદરખાનનો પુત્ર વાહરખાન સુરતનો કિલ્લેદાર બન્યો. ૧૭૪૮ ના તેમજોગખાનને જમાઈ મિયાં અચન ઉર્ફે મોહીનુદીનખાન સફદરખાનને હાથેને સુરતનો નવાબ બન્યો એ ૧૭૫૧ સુધી એટલે કે ત્રણ વર્ષ નવાબ રહ્યો. ૧૭૫૧ માં સફદરખાનના એક ટેકેદાર સીદી મસૂદે મિ અચનને દૂર કરીને વહીવટી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી તથા સફદરખાનને ફરીથી નવાબ બનાવે સીદી મસૂદે ૧૭૫૬ માં અંતે સફદરખાન ૧૭૫૮ માં મૃત્યુ પામ્યા. સફદરખાનના મૃત્યુ પછી શરિફખાન નવાબ બન્યા, પરંતુ મિયાં અચન ઉર્ફે મોહીનુદીનખાન એને હરાવેને છ. સ. ૧૭૫૮ માં ફરીથી સુરતના નવાબ બન્યો.

એ પછી તરત જ આંતરિક ઝઘડાઓને લાભ લઈ, ૧૭૫૯ માં અંગ્રેજોએ લશ્કરો પઢ્યાં ભ સુરત જીતી લીધું. ૧૭૫૯ ની ૪ થી માર્ચે થયેલા ક્રાંતી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે (૧) સુરતના ગવર્નર તરીકે મિયાં અચનને ચાલુ રાખવો. (૨) શરિફખાનને નાથબ ગવર્નર બનાવવો. (૩) સુરતના કિલ્લો અને બંદર અંગ્રેજોને સોંપવો. આ કારણેના મુઘલ આદશાહે સ્વીકાર કર્યો અને ત્યારથી સુરતના કિલ્લા પર મુઘલ-ધ્વજની સાથે અંગ્રેજોને દરજ્જો સુનિયત જેકે પણ ફરકો થયો. આમ, ૧૭૫૯ ના સુરત ઉપર અંગ્રેજોનું વર્ચસ્વ સ્થપાયું છતાં એમણે નવાબના પદને ચાલુ રાખ્યું. આ સમયે સુરતના વરલી ઘગભગ સાત લાખ જેટલી હતી.

મિયાં અચન ઉર્ફે મોહીનુદીનખાન ૧૭૫૮ થી ૧૭૬૨ સુધી શાસન કર્યું. ૧૭૬૩ ની ૨૭ ના ફેબ્રુઆરીએ જોતું અવસાન થતાં મુ'અઝીની અંગ્રેજ સરકારે એના પુત્ર કુલશુદીનની સુરતના નવાબ તરીકે નિમણૂક કરી. કુલશુદીને નવાબ તરીકે 'મીર હાફીઝુદીન અહમદખાન ખલાફુર' નામ ધારણ કર્યું. અંગ્રેજ સરકારે હાફીઝુદીનની નિમણૂક માટે દિલ્હીના મુઘલ આદશાહની પરવાનગી માગી તદ્દિ એટલું જ નહિ, સુરતના નવાબને જે પ્રતિનિધિ મુઘલ દરબારમાં બેસતો હતો તેને પાછો એલાવી લઈને મુઘલ આદશાહ સાથેના સંબંધો કાપી નાખ્યા. નવાબ હાફીઝુદીન ૨૭ વર્ષ સત્તા બેઠાં ૧૭૬૦ માં મૃત્યુ પામ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ૧૭૮૦ સુધીનો સમયગાળો સુરત માટે વેપારવૃદ્ધિ અને વિકસનો હતો. બંધારે ૧૭૮૦ પછીનાં વીસ વર્ષનો ગાળો પડતો અને પતનનો હતો. હાફીઝુદીનના શાસનકાલમાં ૧૭૮૨ માં મોટું વ.ત.એડું થયું, જેનાથી શહેરની ઘણી ઈમારતો તેમ મકાનો મિનારાઓ અને કમાનો તૂટી પડ્યાં. લગભગ અડધું શહેર જમીનદેસ્ત થયું. ઘણાં માણસો એમાં દટાઈ મર્યાં. ૧૭૬૦ માં મોટો દુકાળ પડ્યો, જે 'સુરતનો હાથ' તરીકે ઓળખાય છે. ૭ એણે ઘણાના ભોગ લોધા. આ બંને કદરવી વ્યાપ્તિએ સુરતને અનહદ તુકાન કર્યું અને એની પાયામાલી સજી.

આ અંશમાં સુરતમાં ત્રણ જાહેર અને ત્રણ ખાનગી આગ હતા. જાહેર આગોમાંનો એક 'બેગમવાડી' તરીકે ઓળખાતો, જે બેગમપુરામાં આવેલ હતો. બીજો આગ 'મહમૂદી આગ' તરીકે ઓળખાતો, જે સલાબતપુરામાં હતો, આ આગ તેમજોગખાને બંધાવ્યો હતો. ત્રીજો આગનું નામ 'અદલાહ આગ' હતું તે કતારગામ દરવાજા બહાર હતો અને નવાબ હાફીઝુદીને બંધાવ્યો હતો. આ આગ બનાવવા

શ્રી માણસોનાં મકાન પાટી નાખવામાં આવેલાં તેથી શેઠો એને 'જુઝમી પાટ' તરીકે ઓળખાતાં. જાનગી આગમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કમ્પનીની ફેક્ટરીના પ્રમુખ પ્રાક્ટસને આગ, અંગ્રેજોના દલાલોના મકાનમાં આવેલો આગ અને 'ડચ ગાર્ડ'ની સમાવેશ થતો હતો. ૧૭૬૩ માં સુરતની મુઝાફતે આવેલાં પૂર નામના યુરોપિયન પ્રવાસીએ 'ડચ ગાર્ડ'ને અથા યુરોપિયન બાજીમાં સોધા સુંદર આગ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો.

હારીજુદાનના મૃત્યુ પછી એના પુત્ર નિઝારુદાનને અંગ્રેજોએ સુરતનાં નવાબ બનાવ્યો. નિઝારુદાન વર્ષ સત્તા ભોગવીને ૧૭૬૯ ની ૮ મી જાન્યુઆરીએ મૃત્યુ પામ્યો. આ નવાબ ધણો શ્રેષ્ઠ હતો. એને મોટા ભાગે એણે પથારીમાં રહી તરીકે રહીને જ શાસન કર્યું હતું. એના મૃત્યુ પછી એના પાંચ નસીરુદાનને અંગ્રેજોએ નવાબત્વ ૫૬ આપ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં એની સાથે કરાર કરી અંગ્રેજોએ વાગની અધી સત્તાઓ પોતાના કાયમી લાંબા અને એવી મેગવાઈ કરી કે અંગ્રેજો દર વર્ષે ૦,૦૦૦ પાઉન્ડ (લગભગ એક લાખ રૂપિયા) અને સુરતની ઊપજનો પાંચમો ભાગ નવાબને આપશે. મસીમ, નસીરુદાન માત્ર નામનો નવાબ બન્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં નવાબને વાર્ષિક ઊપજનો પાંચમા ભાગને બદલે રૂપિયા પચાસ હજારની નિશ્ચિત રકમ આપવાનું વક્રો થયું, એટલે હવે દર વર્ષે અધી નાળીને રૂપિયા દોઢ લાખની રકમ અંગ્રેજો તરફથી નવાબને મળવાની હતી.

તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૨૧ ના રોજ નસીરુદાનખાનનું નિવૃત્ત થતાં અંગ્રેજોએ એના પુત્ર મહંમદજુદાનખાનને નવાબ બનાવ્યો. એ પણ સત્તા વચરો નામને નવાબ હતો અને અંગ્રેજોની પીઠેઆનીથી નવાબ તરીકે ચાલુ રહેલો. એના પિતાની માફક એને પણ અંગ્રેજોએ દર વર્ષે રૂપિયા ૧૬ લાખની રકમ આપવાનું ઠરાવ્યું. અહંમદજુદાનખાન સુરતનો છેલ્લો નવાબ હતો. એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૮૨ ની ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ થયો હતો. ૧૮૨૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં એના પિતા નસીરુદાનનું મવસાત થયું, જ્યારે અહંમદજુદાનખાનનો રાજ્યાભિષેક ૧૮૨૩ ની ૨૭ મી ઓગસ્ટે થયો. એના રાજ્યાભિષેકમાં એ વર્ષનો વિજય થયો એ માટે એકલસ કારણો હોવાનો સંભવ છે. ૧૦

અહંમદજુદાનના દીવાન તરીકે મીઠાસામ કાયસ્થે થોડો સમય કામ કર્યું હતું. શેતાન ફળિયા પાસે મીઠાના દિવસે નવાબની પાકળી બાગી નાખવાનો પ્રસંગ આ નવાબના સત્તવરમાં જન્મેો હતો. આ બાગીના શાસનકાલમાં ૧૮૩૭ ની ૨૪ મી એપ્રિલે સુરતમાં ભયંકર આગ લાગી, જે ત્રણ દિવસ ચૂલી ચાલી હતી. આ આગમાં મેપીપુરા, મેગમપુરા સલાખતપુરા ભાગાનખાવ, ખપાટિયા ચકલો, પ્રંથારિયાવાડ વાડીફળિયા મહાસીપીઠ કળ્પીઠ રાણીગાવ, રહિયા સોનાનો ચકલો વગેરે પરાનાં મંદિરે દસ હજાર મકાનો બગાડો જાળીને જાળ થયાં તથા લગ્ન માણસોનાં મરણ થયાં. સુરતના કૃતિહાસમાં આ સૌથી વધારે લગનક અને પિત્રાક આગ હતી. એ પછી એ જ વર્ષની ૨૬ ની ઓગસ્ટે પ્રલય તરી રેલ આવી, જેણે સુરતને પાંચતર વુકસાન કર્યું. આ રેલ વખતે ડિહા આગળ સત્તા છ ૬ પાણી હતું એ પરથી એણે ડેલી બાનાખરાળી સજી દરી એનો ખ્યાલ આવી શ્રે.

આ નવાબનું મોટું રંગીન તૈલચિત્ર સુરતના સરદાર વલ્લભલ ઈ પટેલ યુઝિયમે મેળવ્યું છે. એ ચિત્ર પરથી સુરતના નવાબનો રોશકા કેવો હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. સદેહ વસ્ત્રોમાં સજ્જ મેકેલા નવાબે ખંજરના હાથ પર પોતાનો હાથ રેકવેલો છે. ચિત્રની નીચે ફારસી ભાષામાં લખાયેલી આ પંક્તિઓમાંથી એવી માહિતી મળે છે કે આ નવાબનો જન્મ હિજરી સન ૧૧૬૬ ના ૨મી-ઉવ મન્વલ મહીનાની પાંચમી તારીખે (ઈ. સ. ૧૭૮૨ ની ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીએ) થયો હતો. એનો રાજ્યાભિષેક હિજરી સન ૧૨૩૮ ના જિહાદ માહિનાની ૧૯ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૮૨૩ ની ૨૭ મી ઓગસ્ટે)

પાંચેક

સપ્ટેમ્બર/૧૮૬૧

૨૧

થયા હતા. એને 'કમરુદ્વીપ' એટલે કે 'પૂર્વ ચંદ્ર જેવાં તંત્રસ્વી' વર્ણનવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત એને ઉચ્ચ કોટિના રોયલ અને બહાદુર સિપાહીઓ તરીકે ચિરહાવવામાં આવ્યો છે. નવાબનું બિ ખૂબ સુંદર સુરેખ અને સ્પષ્ટ છે.

નવાબ અંદરુદ્દીનનું તા. ૮ મી ઑગસ્ટ, ૧૮૪૨ ના રોજ અવસાન થયું. આ નવાબને કોઈ પુત્ર ન હતો, માત્ર અખિતપાડુનિસા નામની પુત્રી હતી તેથી અંગ્રેજોએ ખીખ કાઢીને નવાબનું પદ આપતાં ૧૮૪૨ માં સુરત ખાલસા કયું.^{૧૧} સુરતના કિલ્લા પ થી મુઘત-ધવજ ઉતારી લેવામાં આવ્યો અને માત્ર સુનિયત જેક ફરકતા રહ્યો.

નવાબના જમાઈ અને અખિતપાડુનિસાના પતિ મીર બદરઅલીએ નવાબનું પદ મેળવ્યું ૧૮૪૪ માં ઇંગ્લેન્ડની મુલાકાત લીધી. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ પૂને^{૧૨} ઇંગ્લેન્ડની મુલાકાત લેનાર આ સુરતી હતા. એની આ ઇંગ્લેન્ડની મુલાકાત દરમ્યાન એની પત્ની અખિતપાડુનિસાનું ઇંગ્લેન્ડમ અવસાન થયું. ઇંગ્લેન્ડ જવા છતાં બદરઅલીને નવાબનું પદ તો ન મળ્યું, છતાં એમનું તથા એની બે પુત્રીઓનું વાર્ષિક પેન્શન કા. ૫૨,૮૦૦ થી વધારીને રૂપિયા એક લાખ કરવામાં આવ્યું. બદરઅલીએ ૧૮૬૧ માં સુરતમાં સૌ-પ્રથમ ટાપડની મિથ શરૂ કરી, જે 'બદરઅલી મિલ' તરીકે ઓળખાતી. આ પહેલ કરતા માટે એમને 'સુરતમાં આદુનિક ટાપડ-ઉદ્યોગના પ્રણેતા' ગણી શકાય. માલિકી બદલાતાં અવારો એ મિલ 'સુરત કોટન મિલ' તરીકે ઓળખાય છે. ૧૮૬૩ ની ૨૧ મી ઑગસ્ટે બદરઅલીનું અવસાન થયું. એમને પુત્ર ન હતો. એમની પુત્રી ત્રિપ ઉનિસા (ઉર્ફે લાડલી મેગમ) તથા એના પતિ એનાના નાતન મીર આલમખાન અને ખીજી પુત્રી રહીમુનિસા તથા એના પતિ મીર ગુલામખાનને અંગ્રેજ સરકાર પેન્શન આપતી હતી. સુરતમાં ખામ્મ દાનાસાહેબની દરગાહનો જે મિનારો ૧૯૮૨ ના વાવાઝામાં તૂટી ગયો હતો તે આ ગુલામખાનએ પોતાના ખર્ચે ફરીથી બાંધવો હતો. ૧૨ ૧૮૮૬ માં રહીમુનિસાના અવસાન પછી પણ એનાં સંતાનોને સરકાર તરફથી પેન્શન આપતું હતું.

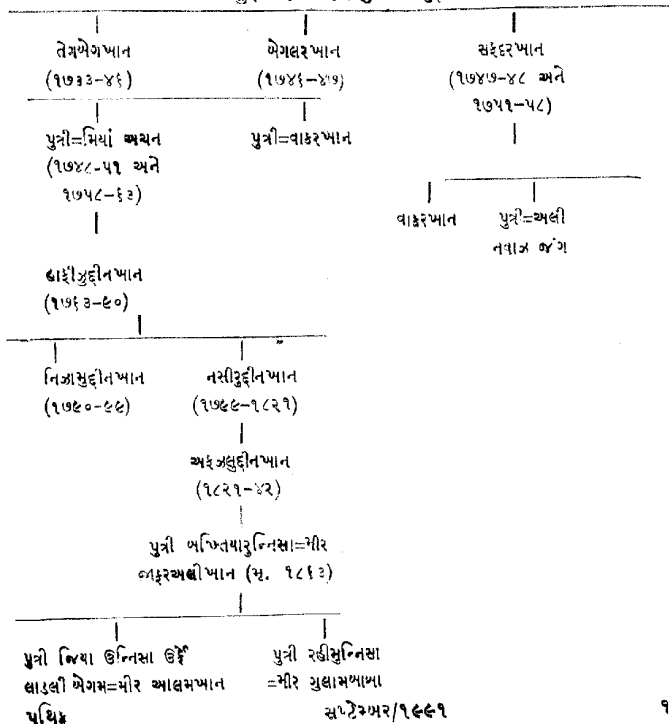
આમ, સુરતમાં ૧૭૩૩ થી ૧૮૪૨ સુધી એટલે કે ૧૦૯ વર્ષ સુધી નવાબોનું શાસન રહ્યું. આ સમય દરમ્યાન મુખ્યત્વે આઠ નવાબો થયા. નવાબી શાસન દરમ્યાન સુરતની સમૃદ્ધિ અને બહોળાવાદો વધી ગઈ. સુરત આગ રેલ વગરોડું દુકાળ ધરતીકે જેવાં ભયંકર કુદરતી આફતોનું બેગ બન્યું. એ સાથે સત્તા માટેની ખટપટો અને લુટફાટોએ અસ્થિરતા તથા અસલામતી સર્જી. સુરત સંકેત્યાતું ગયું અને મુંબઈ વિકસતું ગયું છતાં સુરત નષ્ટ ન થયું. લોકોનો રંગીલો મિલનજ તેમ લહેરીપણું આનંદપ્રિયતા અને એકલોકીમાં ફેર ન પડ્યો. સુરતની રોનક અને રંગીનતા ચાલુ રહી. નવાબોના શાસને સુરતના ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ ભાતીયળ ષકરજુનો ઉમેરો કર્યો એમ કહી શકાય.

પાદટીપ

૧. "સુરત ઇરિટ્રીકન ઝેઝેટિવર, અમદાવાદ" (૧૯૬૨), પૃ. ૧૧૩
૨. અમરન, પૃ. ૧૩૪
૩. એજન. પૃ. ૧૪૧
૪. ઇશ્વરલાલ છ દેસાઈ : "સુરત સોનાની ચૂરત", (સુરત, ૧૯૫૮), પૃ. ૬૫
૫. ૧૭૩૫ માં જન્મેલા કિરપારામ પણ એમની હોસિયારીને લીધે કલિવધમાં દીવાન થયા હતા. સુરતના ગોપીપુરામાં આવે પણ એમનાં નામ અને નિવસરથાનની યાદ અપાવતો 'કિરપારામ મહેનનો ખાંચો' છે.

૬. એમ. એસ. કેમિસેરિયેટ, 'દિલ્હી બોર્ડ ગુજરાત', વા. ૩ (અમદાવાદ, ૧૯૮૦). પૃ. ૫૬૩
 ૭. આ દુપણ વિ. સં. ૧૮૪૭ માં પડ્યો હોવાને લીધે એ 'સુરતનો કાળ' તરીકે ઓળખાય છે.
 ૮. એમ. એસ. કેમિસેરિયેટ, ઉપધુક્ત, પૃ. ૬૯૧-૯૨
 ૯. નર્મદાશંકર લાલશંકર પંડ્યા : "સુરતની મુખતેસર હકીકત", (સુરત, ૧૯૮૧) પૃ. ૫૭
 ૧૦. કદાચ અંગ્રેજોએ એને 'નવાબ' તરીકે ચાલુ રાખવા ઈન્કાર કર્યો હોય અને એણે અંગ્રેજ અધિકારીઓ પાસે રજૂઆતો કરીને પોતાના હક્કનો સ્વીકાર કરાવ્યો હોય એવી શક્યતા ખરી.
 ૧૧. ૭ વર્ષ પછી ૧૮૪૮ માં ચર્ચાર-જનરલ તરીકે આવનાર લોર્ડ રેલ્ફોર્ડે એ આ જ નિયમનો અમલ કરી અનેક રાજ્યો ખાલસા કર્યા હતા.
 ૧૨. અત્યારે સુરતના રેલવે સ્ટેશન સામે જૈન ધર્મશાળા પાસે 'ગુલામખાખા કમ્પાઉન્ડ' નામનો વિસ્તાર છે, આ વિસ્તારમાં જ ગુલામખાખા નિવાસસ્થાન તેમ જાગીર હશે એમ માની શકાય.*
 * ગુજરાત ઇતિહાસ પરિવર્તન આયોગ-અધિવેશનમાં તા. ૧૬-૨-૯૧ના રાજ્ય વંચાયેલો મહત્વનો નિર્ણય

સુરતમાં નવાબોના વંશવૃક્ષ



સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયકવાડી સત્તા

શ્રી ધીરુભાઈ પુરોહિત

ગાયકવાડ કુટુંબમાં મૂળ પુરુષ નંદાજીરાવ હતા. આ કુટુંબનું મૂળ ગાય પૂના જિલ્લાના હવેલી તાલુકાનું ભારે ગામ હતું. કુટુંબનો મૂળ વંશસાય ખેતી હતો, પણ નંદાજીરાવ માવળ પ્રદેશમાં ભોર જિલ્લાના અધિકારી હતા. એ સમયના અર્થદંટન મુજબ 'જિલ્લા'નો અર્થ 'પરગણું' થાય છે. એક સમયે જિલ્લાના દરવાજા પાસેથી કોઈ ખાટકી ગાયોનું ટોળું લઈને જતો હતો; અનુકંપાથી પ્રેરાઈને નંદાજીરાવે ગાયોને ઠહેલામાં કમાડ પાછળ સંતાડી રક્ષણ કર્યું. કમાડ-દરવાજાને મરાઠીમાં કવાડ કહે છે; ત્યારથી એઓ 'ગાયકવાડ' કહેવાયા. ઈ. સ. ૧૭૨૮ માં પિલાજીરાવના સમયમાં ગાયકવાડો દાવડીના 'પાટિલ' બન્યા. નંદાજીરાવ પિલાજીરાવના પ્રપિતામહ થતા હતા.

ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્યના ઉદ્ભવનો પ્રારંભ ૧૮ મી સદીના પૂર્વર્ધમાં ઘવાનું લેખી શકાય. મુઘલસત્તા ત્યારે સર્વનાશને આરે માત્ર નામની જ સત્તા હતી; મરાઠાઓએ આ તક ઝડપી લીધી.

સતારાના છત્રપતિ મહારાજ રાજરામે પોતાના એક વિદ્યાર્થી અધિકારી ખડેરાવ દાભાડેને ઈ. સ. ૧૬૯૯ માં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉથરાવવાલો અધિકાર આપ્યો. ઈ. સ. ૧૭૦૬ થી ૧૭૧૬ સુધીમાં ખડેરાવની ટુકડીઓ ગુજરાત-ભરમાં ફરી વળી અને સૌરાષ્ટ્રમાં સોઠ સુધી જઈ લૂટફાટ કરી. સેનાપતિ દાભાડે સાથે એનો નાવજ દામાજી ગાયકવાડ પણ સાથે હતો. દામાજીના પુત્ર પિલાજીએ ઈ. સ. ૧૭૨૨ માં શિહોર ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું.

સને ૧૭૫૩ થી ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર મરાઠાઓની સત્તા સર્વોપર હતી. પૂનાના પેશવા: તામ્હેદાર તરીકે ગાયકવાડ વડોદરાથી શાસન ચલાવતા. પેશવાને સમો અમદાવાદ રહેતા હતા. છેલ્લા સમ્યા આખા શૈલુદકર સાથે ગાયકવાડને ઝઘડો થતાં ગુજરાતમાંથી પેશવાઈ સત્તા નાબૂદ થઈ અને ગાયકવાડ સર્વેસર્વો થઈ રહ્યા, સને ૧૮૦૨ ના વસંતના દરારથી પેશવાઈ સત્તાનો મૃત્યુધંટ વાગી ગયો. આ સમયે વડોદરામાં આન દરોવ ગાયકવાડ હતા તેમના દીવાન તરીકે આપાજી રાવજી હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢમાં નવાજ હમીદખાન, જામનગરમાં જામ જશરાજ, ભાવનગરમાં વખતસિંહજી અને કચ્છમાં ફરોહમહમદ જમાદારની સત્તાઓ હતી. જામનગરના મેરુ ખવાસ, જૂનાગઢના અમરજી દીવાન, કચ્છમાં ફરોહમહમદ જમાદાર, ભાવનગરમાં વખતસિંહજી બધા પોતાના રાજ્યાવસ્તાર વધારે જવાની વેતરણમાં હતા. સાર્વજનિક અશાંતિ હતી. પેશ્વાકંઠી ચોથ સરદેશમુખી જામ જોરતલખી અને એવાં અનેક રૂપાળાં નામે પ્રજા લૂટાતી હતી. 'મારે તેની તલવાર'નો એ બુગ હતો. મારફાડ અને અવ્યવસ્થા વધી ગયાં. રૈયતના હિતની કોઈ પરવા કરતું ન હતું. પ્રજા પશુધીએ બદતર જીવન જીવતી હતી. મરાઠાઓના આગમન બાદ ઉલોગોનો વિનાશ સમયો હતો. સમગ્ર ગુજરાત બરબાદ થઈ ચૂકતું હતું.

ગુજરાતની આ હાલદ્રાવક સ્થિતિથી દ્રવિત થઈ કર્નલ વોકરે ઈ.સ. ૧૮૦૬ માં એના એક પત્રમાં જણાવ્યું છે કે "આ દેશ ચોર-લૂટારાઓનું કંદ્ર થઈ ગયો છે, દેશ જંગલ જેવો વેરાન છે અને ત્યાંનાં રહેવાસીઓ મરીયા તથા બુખે મરતાં કમાળ છે. આ દેશમાં ખાવાઓ અને વેરાગીઓ જ પ્રવાસ કરી શકે છે, વેપારીઓ માત્ર મુખેથી જ વેપાર કરે છે. એના અધિકારીઓ પરમેશ્વરના શાપરૂપ છે. જાગીરદારો તેો ઈશ્વરની દયાથી વંચિત છે, સૈનિકોએ અનિશ્ચિત રથાને ઘસડાઈ જતી નૌકામાં ખેસી દેશ વાગી દીધો છે, બાદશાહી ફરમાનથી અપાયેલી કોઈ પણ ખાતીનું પાલન થતું નથી, રાજ્યમાં કાચદો કે બ્યવસ્થાનું નામનિશાન નથી."

‘રાસમાળા’ના લેખક કાશ્મિર નોંધે છે તેમ આખો દેશ (ગુજરાત, પેશવા અને ગાયકવાડ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયો હતો; અળગબરીથી પૈસા પડાવવા એ એમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું.

આવા સમયે કાઠિયાવાડમાં દામાજીરાવ ગાયકવાડનાં ઘોડાં ફરી રહ્યાં હતાં. આ દામાજીરાવની કામ-ગીરીથી ખુશ થઈ હતવત શાહુએ એને ‘સમરીર-ખઢાદુર’નો ખિતાબ આપ્યો હતો. આ દામાજીરાવ પહેલાનું ઈ.સ. ૧૭૨૦ માં અવસાન થયું. ત્યારપછી એનો ભત્રીજો પિલાજીરાવ સત્તાસ્થાને આવ્યો; એ બાહોશ શાસક હતો. એનો પુત્ર દામાજીરાવ ખીજો ખૂબ શક્તિશાળી મુસદ્દી અને કાબેલ રાજપુરુષ હતો. એના સમયમાં અમરેલીમાં પ્રથમ થાણું નખાયું અને સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયકવાડી સત્તાનો સાચા અર્થમાં પ્રારંભ થયો. આ દામાજીરાવ ખીજો પોતાનાં સેનાપતિ શિવરામ ગારદી મારફત ખંડણીની વસુલાત ચાલુ રાખી, આમ છતાં ૧૯ મી સદીના પ્રારંભ પહેલાં ગાયકવાડનાં સૌરાષ્ટ્રમાં ખંડણી ઉધરાવવા સિવાય રચાથી રત્તા નહોતી. દામાજીરાવ ખીજે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, શિક્ષણરચાયકને શોધીને અને મુસદ્દી હતો. એના પિતા પિલાજીરાવને હતવત શાહુએ તા. ૩-૫-૧૭૨૮ ના રોજ આદેશ-પત્ર દ્વારા ‘દાવડી’ નામ આપ્યું હતું અને પેશવા આજીરાવે એને ‘સેનાખાસખેલ’નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

દામાજીરાવ ખીજના સમયમાં ઓખામંડળમાં માયા માણેકના વંશજોની સત્તા હતી (મારી પાસે ઓખામંડળના તમામ ગાજવંશોની વંશાવળીઓ છે, જે અત્રે અપ્રસ્તુત છે), પરંતુ લગભગ ૧૮૭૫ સુધી ઓખામંડળમાં વાઘેરોની સ્વતંત્ર સત્તા ચાલુ હતી, દામાજીરાવના સમયમાં વાઘેરોનું રાજ્ય બચ્ચરિયત હતું અને દ્વારકાની યાત્રા માટે લેડીને આકર્ષી રહ્યું હતું. દામાજીરાવ પણ યાત્રા-નિમિત્તે દ્વારકા જતા અને ધર્મકાર્યો કરતા. અમરેલીનો પ્રદેશ મેળવ્યા પછી દામાજીરાવ લાહીના ગોહિલ રાજાની કુંવરી સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાયો હતો. એણે કાઠિયાવાડનાં અનેક સ્થળોએ ધર્મસ્થાન બંધાવ્યાં છે, વલ્લભીપુરનાં ખરેખર પાસે લોહિયાણા ગામના ખડેરમાં એક શિવાલયની બાંંત પર એક પદ્માત્મક શિલાલેખ હતો. (આજે આ લેખ છે કે નહિ એની બાજુ નથી.)

આ પાંચ લીટીઓને લેખ નામે સુલ્ક્ય હતા :

૧ શ્રીશીવચર ૨ જી તત્પર ॥ દામાજી ૩ ગાયકવાડ નીરંતર ૪ ૧૭૨૪ જેષ્ટ ૫ સુદ બીજ વારતવમાં કાશ્મિની લેખનરૌલીના દોષે લેખની કાવ્યમયતા મારી ગઈ છે, ખરેખર આમ હોયું નેઈએ :

“શ્રીશિવચરણી તત્પર, દામાજી ગાયકવાડ નીરંતર.”

આ ઉપરાંત એટ શંખોદ્ધારમાં વિ.સં. ૧૮૨૬ માં ગાયકવાડના અમરેલીમાં રહેતા અધિકારી જવાહર શામરાવની દેખરેખ નીચે મોટા ખર્ચે ‘દામાજીરુર’ નામનું સુંદર તળાવ બાંધવામાં આવ્યું હતું, કહે છે કે આ તળાવને ૧૦ લીટીનો શિલાલેખ રામવાડીના ઓવારે હતો ત્યાંથી હવે એટ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના વાડમાં પડ્યો છે.

૧ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥ શ્રીરણજોડસર ॥

૨ શ્રીમગંત દાદા વિ...કુલકર્ણી મૈત્રે ॥

૩ જાંઘ(તાંબ) જલગાંઘ પ્રતિ વાર્દેશ—॥

૪ શ્રીમત પોલાજીસુત દામાજી ગાયકવાડ ॥

૫ ૬ સુમેદાર સમદોરજહાદર

૬ યાળી તલાવ કરાવિલા...॥

પશ્ચિ

સપ્ટેમ્બર/૧૯૬૧

૫૫

૭ જીવાજી વટ્ટ... ॥

૮ ઓરાણા શ્રી...ત જાલા ॥

૯ કહિયા ..હી...રાજ સંવત ॥

૧૦ ૧૮૨૬ માઘ સુદ ૫... ॥

આ તળાવ 'દામાજીસર' કહેવાય છે, પણ એના બંધાવનાર દામાજીરાવે તો લેખની પદ્ધતિમાં "રણછોડસર" કહ્યું છે એ નોંધપાત્ર છે. આ લેખ મુકામ પછી પણ ૫૦ વર્ષ સુધી દ્વારકામાં વાવેરો અને વાઢેર રાજપૂતોનું જ રાજ્ય હતું.

સંવત ૧૮૧૧ માં ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનાં માતા ધનાબાઈ દ્વારકાની યાત્રાએ આવ્યાં ત્યારે કાઠિયાવાડના એના દીવાન બાબાજી આપાજી એમની સાથે હતા અને તળાવનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો એના શિલાલેખની નકલ મારી નોંધપોથીમાં છે, પણ વિસ્તારભયે અહીં નોંધેલ નથી. ઉપરાંત આ તળાવ સમરાવવા વડોદરાથી આદેશપત્ર કાઠિયાવાડના સૂબા વિક્ટરરાવ દેવાજી પર આવેલો તે પણ વિસ્તારભયે અત્રે નોંધેલ નથી.

દામાજીરાવ બીજાના પિતા પિલાજીરાવનો અમલ ૧૭૨૧ થી ૧૭૩૨ સુધી ચાલ્યો. એણે ૧૭૨૬ માં સેનગઢને કિલ્લો કબ્જે કરી ત્યાં ગાયકવાડની રાજધાની સ્થાપી. ઈ.સ. ૧૭૬૬ સુધી સેનગઢ પાટનગર હતું. પિલાજીરાવે ગુજરાતમાં ગાયકવાડી સત્તાનો ભાર વિરતાર વધાર્યો. એણે ડોહાઈ તથા વડોદરા કબ્જે કર્યાં. વડોદરામાં એ સમયે સુરના નવાબની લાડલોબીબી નામે અપ્રતિષ્ઠિત બાઈનું શાસન હતું, પિલાજીએ એની પાસેથી વડોદરાને કબ્જે મેળવ્યો, પણ પેશવાના સમ્રાટ અબ્દુલ્લે વડોદરા કબ્જે કરી શેરખાન બાબીને સૂબો નીમ્યો અને ૧૪-૪-૧૭૩૨ ના રોજ પિલાજીરાવનું ખૂન કરાવ્યું. પિલાજીરાવના પુત્ર દામાજીરાવ બીજાના સમયમાં શેરખાન બાબીને હરાવી વડોદરાનો ૧૭૩૬ માં કબ્જો લીધો ને છેક ૧૮૪૯ સુધી વડોદરા ગાયકવાડના કબજામાં રહ્યું. દામાજીરાવ બીજાના અમલ ઈ.સ. ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૮ સુધી ચાલ્યો. એ એના પિતાથી પણ સવાયો સમર્થ નીવડ્યો. એ પણ 'સેનાબાસબેઘ' હતો. ઈ.સ. ૧૭૪૭ માં કાન્હોજી તપશ્વરી સૌરાષ્ટ્રની ચડાઈ દરમ્યાન વંદણી પર હુમલો કર્યો. દીવાન રણછોડજી પોતાના 'તવારીખે સોરઠ'માં આ હુમલો ગાયકવાડના દીવાન બાબાજીએ કર્યો એમ જણાવે છે. ઘેરો એ માસ ચાલ્યો. તોપમારાથી કિલ્લાના એ મિનારા તૂટી ગયા, પણ આખરે ઘેરો ઉઠાવીએ ચાલ્યો ગયો.

આ વિષયમાં શ્રી કલાનદાસ તાપીદાસ વૈજયંત જણાવે છે કે આ સમયે નવાબ હામિદખાન તથા દીવાન રણુનાથજી અને રણછોડજીને મનદુઃખ જોવું હતું તેથી વંચળીના ઘેરામાં દીવાન બાઈએ તટસ્થ રહ્યા હતા એમ શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈની નોંધ પરથી લાગે છે.

આ સમય દરમ્યાન વડોદરાના રાજવી ગોવિંદરાવ ગાયકવાડના દાસીપુત્ર મુકુંદરાવ ગાયકવાડે બળવો કરી, અમરેલીમાં થાણું નાખી ઉપદ્રવ શરૂ કર્યો. એણે વસાવડાના નાગર દેસાઈએને અમરેલીમાં કેદ કર્યાં તેથી દીવાન રણછોડજીએ અમરેલીને ઘેરો બાલી એક સસાડમાં દેસાઈએને મુક્ત કરાવ્યા. મુકુંદરાવ અમરેલી છોડી ચાલ્યો ગયો.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયકવાડો રાજ્યોના અંગત મામલામાં પણ મદદ કરતા. દીવાન અમરજીની હત્યા પછી પ્રભાસપાટણના એના બતેથી જીજીલદાસ દેસાઈ દીવાનકુટુંબને મોરબી મૂકી પોતે શિહોર ગયા અને મોરારીરવ ગાયકવાડને વાત કરી. આ પ્રસંગે એણે પોતાના પુત્ર ઉમિયાસંકરને લખેલ પત્રનો ઉલ્લેખ શ્રી શં.દ. દેસાઈના 'પિતૃવંશ'માં નીચે પ્રમાણે છે :

૧૬

સપ્ટેમ્બર/૧૬૬૧

પથિક

"ચરણુજીવી નેત્રમણિ ઉમિયાશંકર બ્રીમોરખીયાં અમો દમોદમ સીહોર તરફે રવાના થયા આથી શ્રીમંત ગાયકવાડ મોરારીરાવ તથા રૂપાણ સિદેની સરકારની જીવણીમાં ભેટ થઈ તમારા મામાના ઘાતની વાત કીધી સિદે તો ઉભા જ થઈ ગયા અને તરતારની મુઠ ઉપર હાથ નાખો કે તરકાણું ભુંસી નાખીયે તમે કરો અમે હા બણી ખીજે જ દને ફોજ જરણુગદ તરફે રવાના થઈ અમે બાઈયું બેગા ચાલા આજકાલ નવાળ મથે તોપ મંડાશે જાઈયું ને નવાળ છોડે ઘેર લાવશું એના મોઢાં બેવા શ્રી સોમનાથ દ્વાને દીપમાળ કરવી શ્રીહાટીશ્વરમાં મોરે ચલાવવું થાળ ધરવો જમાલખાને ડેલીએ સુવાળે ખીજા સિવાયુને સાયંદા રાખવા નવાળનું કાંઈ સુએ નહિ મોરખીમાં રેવા કરવાનો બંદુખસ બહુ સારો સ્વંત ૧૮૪૦ ચંદતર સુદ ૪" દીવાન અમરજીના સમયમાં જ્યારે અમરજી આધાવાડમાં પેશકશી વસૂલ કરવા ગયા હતા ત્યારે નવાળ હામિદખાનની માતા સુબનખાઈ તથા બાંટવાના ખાખી એલખાન અને મુખ્તિયારખાને વંથળીના કસબાતી નાગોરીને ફેડી વંથળી કબજે કરી લીધું. આ વખતે અમદાવાદને સૂબો આશુરાવ મહીપતરાવ પણ ગોગાનુયોગ આ પ્રદેશમાં હતો; એણે મોટી રકમના બદલામાં વંથળીના આ હદલામાં બાંટવાના ખાખીએને મદદ કરી. અમરજીને આ સમાચાર મળતાં એણે તરત આવી વંથળીને ઘેરી લીધું. વંથળીના કબજે પાછો મેળવી અમરજીએ મરાઠા સરદાર સાથે સુલેહ કરી ખાખીએને માફી આપી. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં દિનપ્રતિદિન ગાયકવાડી સત્તા પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો જતી હતી, પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૦૦ સુધી ખંણી વસૂલ કરવા સિવાય એની અન્ય કાંઈ કામગીરી નહોતી. આ ખંણી સામે સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપક વિરોધ જાગ્યો, ફેર ફેર બંડો થતા લાગ્યાં. આ સમયે કનૈય બોઝર વડોદરાનો રેસિડન્ટ હતો તેણે પ્રગ્નમાં સુખશાંતિ જળવાઈ રહે એ માટે ખંણીની રકમ નિશ્ચિત કરી 'બોઝર સેટલમેન્ટ' નામે ઓળખાતા કરાર સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો સાથે કર્યા અને સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ તરીકે વિઠ્ઠલરાવ દેવાજીને મુક્યો, આ કરારના અમલ બાદ ધીમે ધીમે સૌરાષ્ટ્રમાં શાંતિ પ્રસરતી જતી હતી, કાયદાનું શાસન ધીમે ધીમે સ્થપાતું જતું હતું, વિઠ્ઠલરાવ ગાયકવાડી પ્રદેશનો સૌરાષ્ટ્રમાં વિસ્તાર વધાર્યો જતો હતો.

વિ.સ. ૧૮૬૮ માં જૂનાગઢના રાજ્યવંત્રમાં જ્યારી ખટપટે ચાલુ હતી. એ અરસામાં અંગ્રેજ અધિકારી કનૈય, મંગાધર શાસ્ત્રી, વિઠ્ઠલરાવ દીવાન તથા મુદ્દ ફત્તેહસિંહરાવ ગાયકવાડ અમનગર પર સવારી લઈ ગયા. આ બધા સાથે દીવાન રઘુનાથજી તથા રણુછોડજીને સારો મેળ હતો તેથી રાજ્યના કેટલાક અમલદારોએ નવાળ તથા એની માતાને જાહેરણી કરી અને નવાળે દીવાન જાઈએની સલાહોની ઉપેક્ષા કરવા માંડી. આ તકનો લાભ લઈ દીવાન વિઠ્ઠલરાવે જમાદાર હમર અને નવાળના ખાનગી સલાહકારોને ઈનામની દાલત આપી ગાયકવાડ સરકારને નામે નવાળ હામિદખાન પાસેથી અમરેલી અને કોડીનારનાં ધરણાં લખાવી લીધાં તથા ધીરે ધીરે બીજા તાલુકાઓ પણ ગાયકવાડના રાજ્યમાં ભેળવી દીધા.

ત્યારબાદ વિઠ્ઠલરાવના પ્રયાસોથી સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયકવાડને પ્રદેશવિસ્તાર ખૂબ થયો. આ અગાઉ દીવાન અમરજીના સમયમાં ગાયકવાડના સૂબા જી.જી. શામરાવે અમરેલી કબજે કરી ત્યાં ગાયકવાડી થાણું રાખેલું. ખમર મળતાં જ અમરજી લરકર લઈ અમરેલી પર ચર્યા અને જીવજીને શરણે આવવા ફરજ પાડી. આ પ્રસંગે પરાજિત થતુ પ્રત્યે અમરજીએ એટલા બધાં નાગરી વિવેક અને ખાનદાની દર્શાવ્યાં કે ગાયકવાડી સત્તા કાયમ માટે અમરજી અને એના વંશજોની મિત્ર બની ગઈ, નવાળ હામિદખાને અમરજીની કૃત્યા કરાવી તેથી ગાયકવાડી સત્તા એટલી બધી ઉચ્ચારઈ ગયેલી કે નવાળી નાખૂદ કરવા સુધીની નોબત બળી. એ અમરજીના પુત્રો રઘુનાથજી અને રણુછોડજીએ પશ્ચિક

સપ્ટેમ્બર/૧૯૯૧

૧૭

નવાબની દીવાનગીરી ન સંભાળી હોત તો જૂનાગઢનો ઇતિહાસ કંઈક જુદો જ લખાત ! આવા આશિષ નવાબે ફરીથી રણછોડાજીની સલાહને અવગણી અને અમરેલી તથા કે.ડીનાર પરગણાં કબજા માટે ગાયકવાડને ગ્રાંથા.

આ ઉપરાંત ગાયકવાડી સપ્તા વિઠ્ઠલરાવ દેવાજીએ ૧૯ મી સદીના આરંભમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગાયક-વાડની સત્તા અને પ્રદેશ વિસ્તારવાની કામગીરી હાથ ધરી. એણે ખાયાના કાઠીઓ અને બીજાઓ પાસેથી ગ્રામો લખાવી લઈ ૨૬ ગામોને 'દામનગર' મહાલ બનાવ્યો. ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં ભારનગર રાજ્ય તથા ગઢગના ખાતર કાઠીઓના સંયુક્ત તાખાતું 'શિયાનગર' મેળવ્યું તથા બીજાં આઠ ગામ મેળવી 'શિયાનગર મહાલ' બનાવ્યો. રાણિગવાળો બહારવટું કરતો હતો ત્યારે વિઠ્ઠલરાવે એનો ધારીનો કિલ્લો લઈ લીધો. ઈ.સ. ૧૮૦૬-૦૭ માં ધારીના સરનાયાના કાઠીઓએ ૧૩ ગામોની ગળીર ગાયકવાડને લખી આપી. ૧૮૧૧-૧૨ માં દલખાણીનો આખો ખાસ ચાચઈના કાઠીઓએ લખી આપ્યો. આ જ અરસામાં ધાંતરવડ પરગણાના કાઠીઓએ ૭૮ ગામ ગાયકવાડને આપ્યાં, એ પછી સરસિયા ચાચઈ અને ધાંતરવડને ધારી તાલુકામાં સમાવી લીધાં. જેતપુર તાલુકાનાં ૧૨ ગામ પણ ધારી સાથે જોડી દીધાં, વાળા કાઠીઓએ ચલાયા અને બીજાં ૧૭ ગામોની ગળીર નવાનગરના ગમને ત્યાં મીરા મૂકી હતી તે મીરા-હક્ક વિઠ્ઠલરાવે જામ પાસેથી ખરીદી લઈ ચલાવાને ધારી મહાલમાં જોડી દીધું. વિઠ્ઠલરાવ દેવાજીએ ઈ.સ. ૧૮૨૦ સુધી એકલે હાથે કુશળતાપૂર્વક વહીવટ ચલાવ્યો, એણે અમરેલીમાં મુખ્યમથક રાખ્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં ભાવનગરના રાજા વખતસિંહજીએ ગાયકવાડી દીવાન ખાજાજી આપાજીને ખંડણી આપવા દંનકાર કર્યો, પરિણામે બુદ્ધ થતાં ભાવનગરની ખૂબ ખુશી થઈ. આખરે સમાધાન કરી વખતસિંહજીએ ખંડણી આપી. ઈ.સ. ૧૮૦૭-૦૮ માં વડોદરાના રેસિડન્ટ કર્નલ વોકરે ગાયક-વાડ વતી સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ સાથે કરાર કર્યા તેમાં ભાવનગરનો સમાવેશ થઈ ગયો.

આ બધા સમય દરમિયાન હજી એખામંડળ વાઘેરોના જ કુળજનમાં સ્વતંત્ર હતું. વાઘેરોનાં શૌર્ય અને ક્ષાત્રતેજ જાણીતાં હતાં. દરિયાપારના દેશોમાં પણ એમની નીકરકાકિતી નામના હતી, પારશ્યામે વાઘેરો મત્ત બનવા લાગ્યા. શાહુલના દીકરા સામેયાના બહોળા કુટુંબના મૃગ્ય સામે પાંચે અને વેરસી માણેકના મદ માતા નહોતા. એવામાં ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીનું એક વહાણ વાઘેરોએ લૂંટ્યું અને પ્રવાસીઓ પર હુમલો કર્યો, જેમાં એક અંગ્રેજ દંપતીની પણ હત્યા થઈ. મુંબઈથી અંગ્રેજ નીકસૈન્ય આવ્યું, પણ દારકાના દરિયાની તારીરથી અગણણ આ સૈન્ય વાઘેરો સામે હારી, હતાશ થઈ પાછું ફર્યું, આથી તો સામેયા માણેકને ઉન્માદ વધ્યો અને વાઘેરો પોતાને દરિયાના રાજા ગણવા લાગ્યા. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીએ નુકસાની બરી આપતા વાઘેરોને લખ્યું, પણ વાઘેરોએ હાદ ન દીધી. છેવટે કમ્પની સરકારના હુકમથી વડોદરાના રેસિડન્ટ કર્નલ વોકરે, કાઠિયાવાડના દીવાન વિઠ્ઠલરાવ વગેરે વડોદરાના મોટા સૈન્ય સાથે દારકા આવ્યા અને વાઘેર સરદારને ખોલાવી કમ્પનીની નુનસ તી બરી આપવા અને કરાર કરવા સમજાવ્યા. વાઘેર સરદાર મૃગ્ય નાણેક મોટું દરકર જોઈ એની સામે થવાનું ચેતવ ન જણાવતાં સમય પારખી કરાર કરવા સહમત થયા. એણે એક લાખ દસ હજાર રૂપિયાનો દંડ ભરવાનું નિર્ણય કર્યું. વાઘેર સરદારે આવડો મોટો દંડ આપી શક્યા નહો. વોકરે ચૂપ રહ્યો અને ઈ.સ. ૧૮૦૭ માં જેટ આરભગ દારકા બીચકડા અને પોશિયાના તાલુકાદારો સાથે કરાર થયા. (આ કરારનું શુભરાતી બાબંતર શ્રી ભગવાનદાસ સંપતરામે કરેલ છે તેની નકલ મારી નોંધપોથીમાં મેં ઉતારેલ છે, પણ વિસ્તારભયે અહીં રજૂ કરેલ નથી.)

આ કારણમાં એટલા ક્રુર યાત્રાળુની મહોર અને રાણા સગરામજીની રહી છે. કેસ ચાર દસમ છે. કમ્પની વતી આર્ચિબાલ્ડ રોબર્ટસનની સહી છે. મિતિ માગસર સુદ ૧૫, સંવત ૧૮૬૪, તા. ૧૪ ડિસેમ્બર, ૧૮૦૭ છે. આંક નંબર : ૧૪ માં એટ અને દારકાના તાલુકાદાર માટે કચ્છના રાવ રાયધણજી બાબીન થયા છે અને એના દીવાન હંસરાજ શાહે સહી કરી છે. આની નકલ કમ્પનીને ખચી સુંદરજી સવજી મારફત પહોંચાડવામાં આવી. આમ છતાં વધેરોએ આ કારાર ન પાડ્યા અને એઓનાં તોફાન ચાલુ રહ્યાં તેથી મહામુસીબતે ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં એઓની પાસેથી શ. એક લાખ દસ હજારના દંડની રકમ વસૂલ કરવામાં આવી, આથી તો વધેરો વધુ તોફાને ચડ્યા. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં કર્નલ ઈસ્ટની રજારી નીચે દરદા મેટ્રુ લશ્કર આવ્યું. ગાયકવાડી સૈન્ય સલાયામાં રહીને કર્નલ ઈસ્ટને મદદ કરવાં હતું. આ વખતે ભામનગરમાં જામ સતાજી અને જામ રણમલ વચ્ચે ગાદીહક્કોના તુસુલ વિવાદ ચાલતો હતો અને ગાયકવાડી દીવાને આનો લાલ ઉઠાવવા સલાયા લશ્કર સાથે જાવણી નાખી હતી. આ લડાઈમાં વધેરો ફાવી ન શક્યા. કમ્પની સરકારે વડોદરાના મહારાજા આનંદરાવ ગાયકવાડ સથે કરાર કરી, એઆમડંગના તાલુકાદાર પાસે બાકી લેણી તુકસાનીની રકમ તથા આ છેલ્લી લડાઈનો ખર્ચ ગાયકવાડ પાસેથી વસૂલ કરી એઆમડંગ પ્રદેશ ગાયકવાડને તા. ૬-૧૧-૧૮૧૭ ના રોજ સુપરત કર્યો. આમ એઆમાં પણ ગાયકવાડી સત્તા પ્રસરી ગઈ.

આ કારારની રોષ પજી વિસ્તારભયે કરી નથી. આ કારારથી સ્વમાની વધેરાતું અંતર ધવાયું. પ્રયાસ લાગેલો અંડ જાવણું; ઘણાં જામ એકામદાન થઈ ગયાં. કેપ્ટન કર્નલ ગાયકવાડને મદદ કરવા હેડલીને મોકલ્યો, આથી વધેરો વધુ વળે ચડ્યા. હેડલીને એઆમાં રહેવું હારે પડ્યું અને પોરબંદર તરફ નાસી ગયો, આથી ગાયકવાડ ભરે ચિંતામાં મુકાઈ ગયા. છેવટે તા. ૨૬-૧૧-૧૮૨૦ ના રોજ કર્નલ રટેન હોપને દારકાના કિલ્લો તોડવા અને જમે તે પ્રકારે વધેરોને કમળે કરવા હુકમ થયો. બીજણુ યુદ્ધ થયું; ઘણા વધેરો મરાયા અને કેદ પકડયા; રાણા સગરામજીને પણ કેદ પકડયા. આ યુદ્ધમાં ૮-૧૨-૧૮૨૦ ના રોજ કેપ્ટન મેરિયટ નામના જુવાને અપૂર્વ રીતે બતાવી પોતાનો જાન આપ્યો એનો પ્રશસ્તિપત્ર દારકામાં એની કબર પર છે.

પાછળથી સરકારે ફતેહ બતાવી કેદીઓને મુક્ત કર્યા, વધેરોને વર્ષસિન બાંધી આપ્યા અને સમાધાન કર્યું. ત્યારપછી થયેલા વર્ષ એઆમાંડગમાં શાંતિ રહી, ફરી વધેરોએ ગાયકવાડની ધોંસરીમાંથી નોકળી જવા સંવત ૧૮૧૩ ના મહા સુદિ બીજી વસંત મુકામે બેગા મળી પાંચ ઠરાવ કર્યો, જેમાં ગાયકવાડના મહેતાને ડારમાં રાખવાનો અને એને ફેદીને જાની માહિતી મેળવવાનો ઠરાવ પણ હતો. પછી બેગા માણેક, સખારામ બાપુ વગેરેએ પણ કારારો કર્યા છતાં ગાયકવાડી અમલદારોને દારકાના વહીવટમાં સફળતા ન મળી. સ્વર્ણ અખાલુધી હતી.

ભાનુચારી, ૧૮૫૮ માં શ્રાવણવેલમાં વધેરોના કાયરો મળ્યો અને ગાયકવાડની ધોંસરી ફગાવી દેવાનો છેલ્લો મરણિયો પ્રયાસ કર્યો. કર્નલ ડોનાવન જાવણું લશ્કર લઈ આવ્યો, તા. ૩-૧૦-૧૮૫૮. અંગ્રેજ સૈન્યની તોપનાં ગોળાને એ વખતે લોકલાખમાં “કાપખાલુ” કહેવાતા અતી હલ્લો થયો. અંગ્રેજ સૈન્યે સંધિ માટે કહેણ મોકલ્યું. જવાબ મળ્યો :

“ શેઠ અસી, રાંદીરાંડામ પુતર નૈશ્વં;

અસાંને બેલી દારકાનાથ આવ;

ટાપીઆરાંને દિ ફરી બેગા આવ.”

દેશર ને દિવસે અગ્રેષ્ઠ સૌને કાળો કેર વતનીઓ, બેટનાં મંદિરો અને કિલ્લાનો બુકો બોલાવ્યો, પીધેલા સોનિકોએ ગાયેની કતલ કરી, હાથીઓને પશુ મારી નાખી, બેટનાં મંદિરોની દોડત લૂંટી. ઓક્ટોબર, ૧૮૫૬ માં બેટનાં મંદિરો તૂટ્યા તે ગાયકવાડ સરકારે તા. ૧૮-૩-૧૮૬૧ સુધીમાં ફરી બંધાવ્યા. જે અંગેનો એક પત્ર પણ છે. ત્યારપાદ મૂળુ માણેક અને બેધા માણેક બહારવટે ચડ્યા. પશકમોની પરંપરા ચાલી. આખરે વડોદરા રાજ્યના ગાયકવાડી કાઠિયાવાડના દીવાન, રાજકોટના પોલિટિકલ એજન્ટ, અમરેલીના ગાયકવાડના મજમૂદાર, ઓખાના રેસિડન્ટ સૌએ સાથે મળી ઓખાનું તંત્ર અલગ ગોઠવવા નિર્ણય કર્યો સત્તા ગાયકવાડવાડની રહી. આમ ભારત સ્વતંત્ર થતાં સુધી સૌરાષ્ટ્રના ધણા મોટા ભાગ પર ગાયકવાડી સત્તા રહી. જેકે ઓખામંડળની સત્તા બારે પડી ત્રીં છતાં રાજ્યોનાં વિલીનીકરણ સુધી ગાયકવાડે સોરાષ્ટ્રમાં ઉપર વર્ણવેલા પોતાના તમામ પ્રદેશોમાં સત્તા ભળવી રાખી અને અતે ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં ભારતસંઘમાં વિલીનીકરણ થયું, ઠે. વામનજીના મંદિર પાસે, વંધળી સોરઠ-૨૩૨૬૧૦

સંદર્ભ થી "

- (૧) યુગરાતને રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ડૉ. શિવપ્રસાદ રાજગોર
- (૨) યુગરાતને રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : શ્રી રસિકલાલ પરીખ તથા શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
- (૩) તવારીખે સોરઠ વ હાલાર : અનુ. શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ
- (૪) તવારીખે સોરઠ : દીવાન રણછોડજી
- (૫) પ્રભાસ અને સોમનાથ : શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ
- (૬) ઓખામંડળના વાવેર : શ્રી કલ્યાણરાય બેરી

આ ઉપરાંત દૈનિકો, માસિકો, વિવિધ વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો.*

* સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ઇતિહાસ પરિપદ-ગ્રાના અધિવેશનમાં વંચાયેલ નિર્ણય, પ્રો. કેશવલાલ કામદાર ગ્રૌપ ચંદ્રક-વિજેતા.

સ્થાપના : તા. ૧૧-૧૦-૨૭

ફોન : ૫૫૩૨૬૧/૫૫૮૩૫૦

ધી બરોડા સીટી કો-ઓપરેટિવ બેન્ક, લિ.

રજિ. ઓફિસ : સંસ્થાવસાહત, રાવપુરા, વડોદરા-૩૬૦૦૦૧

શાખાઓ : ૧. સરદારભવન, બ્યુબિલી બાજ પાસે, ટે. નં. ૫૪૧૮૨૪

૨. ખેડરજેટ પાસે, ટે. નં. ૫૪૧૬૩૧

૩. કૃતેગંજ, ચચાની સામે, ટે. નં. ૩૨૬૩૬૪

૪. સરદાર છાત્રાલય, કારેલીબાગ, ટે. નં. ૬૪૮૧૨

૫. ગોરવા શાખા, જકાતનાકા પાસે, વડોદરા, ટે.ન. ૩૨૮૩૪૬

દરેક પ્રકારનું બેન્કિંગ કામકાજ કરવામાં આવે છે.

મેનેજર : કાંતલાઈ ડી. પટેલ

મંત્રી : ચંદ્રકાંતલાઈ શુ. પટેલ

પ્રમુખ : કીકાલાઈ પટેલ

સૌરાષ્ટ્રનાં વનસ્પતિ-આધારિત ગામ-નામે

[ગતીકથા આણું]

જામનગર

ખિજડિયા-ખીજડાવાળું ગામ

જાંજીડા-મૂળા (સં.), જાંજીડાનક

જાંજી-જાંજીડાનાં વૃક્ષવાળું

પીપરડોડા-ટોડા નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું પીપરવાળું

પીપળા-પીપળાનું લઘુરૂપ પીપળી-પીપળાવાળું

વડપાંચસરા-પાંચ તળાવ(સર)ના કાંઠે

આવેલ વડવાવાળું

આંબરડી-જામ, જામ બાપુનું આંબાવાળું

,, ડેરી, ડેરી-દહેરાવાળું ,,

,, જૂપત, જૂપતનું ,,

,, મેઘપર, મેઘાજીનું ,,

,, મેવાસા

અહીં 'ડી' પ્રત્યય આંખાનું લઘુરૂપ સૂચવે છે.

નાળિયેરી-નાળિયેરીના વૃક્ષવાળું

વડવાળા-વડવાળું

આંબલિયારા-આંબલીવાળું

રાવજોનેસ-રાવજો(જાંજીની એક જાત)વાળો નેસ

કંટોલિયા-કંટોલાના વેલા જ્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં

ધાય છે તેનું

ગૂંદ-ગૂંદાના વૃક્ષવાળું

હાથલા-હાથલિયા શેરવાળું

આંબરડા-આંબરાના વૃક્ષવાળું

ખતૂરિયા-ખતૂરાવાળું

આંબલા-આંબાવાળું-નાના/મોટા

ખજૂરિયા-ખજૂરીવાળું

પિપરિયા-પીપરવાળું

લીંછુડા-લીંબડીવાળું

આંખરા-આંખરાવાળું

આંખરિયા-જાડુ ,,

,, -વજીર વજીરનું આંખરાવાળું

ખિજડિયા-નપાશિયા-ખીજડાળું પાણી વગરનું કે

ઓછા પાણીવાળું

પાંચક

શ્રી. હસમુખભાઈ વ્યાસ

ખિજડિયા-ભગત-ભગતનું ખીજડાવાળું

,, જાવાલી-જાવાળું ,,

કાલમેઘડા-કાલમેઘનામની વનસ્પતિ જ્યાં થાય છે.

દાદર-જામ, દાદર જ્યાં થાય છે, દાદર એ બેથી ત્રણ

હાથ લીંચો છોડ છે. એને ઝીણું સફેદ ફૂલ

આવે છે. એનાં ખીજવાળાં પાનને રસ

હીંચુ સાથે દાદર પર ચોપડવામાં આવે છે.

કુવાડિયા-કુવાડિયાના છોડ જ્યાં થાય છે. આ છોડ

સામાન્યતઃ પડતર જમીન ઉપર મોટા પ્ર-

માણમાં ઊગી નીકળે છે. ઓષધ તરીકે ઘણો

ઉપયોગી છે, (૨) કુવાડિયા શાખાના આહી-

રાએ વસાવેલ

કપૂરડી કપૂર-કપૂરિયાવાળું. કપૂરિયા એક ઘણી

શાખાઓવાળો છોડ છે. આમાંથી કપૂર જેની

સુગંધ નીકળતી હોઈ એને કપૂરિયો કહે છે.

દુખતા દાંત કે દાદ માટે આના મૂળનું

દાંતજી કરવાથી રાહત મળે છે. આ છોડનાં

પાન આંખાશીશી માટે પણ ઉપયોગી છે.

જૂનાગઢ

આંબલિયા-આંબલીવાળું

જાંજીડી/જાંજીડા-જાંજીડાવાળું ગામ

પિપળિયા-નવા, પીપળાવાળું

,, તડકા (?)

,, 'હળણી', નામની વ્યક્તિ કે શાખાએ

વસાવેલ પીપળાવાળું

પિપળવા-પીપળાવાળું

પિપલાણી-,, (૩) પીપલાનક

પીપળી-ખડ/સારંગ, પીપળાવાળું

પિપરડા-પીપરવાળું

પિપરડી-ડીબો, પીપરવાળો ડીબો

મંગનાથ પીપળી-મંગનાથ

મહાદેવ પાસે ઊગેલા પીપળાવાળું

લીંબડીધાર-લીંબડાનું આંબિંગ લીંબડી-

સપ્ટેમ્બર/૧૯૬૧

૨૧

નાની-પાતળા લીંબડાવાળી ધાર
 આંખલા-આંખલાવાળું
 ખિન્નરિય-ખીન્નડાવાળું
 ચૂંદિયાળી-ચૂંદીવાળું ગામ/તાની ચૂંદીને
 કરચૂદી પણ કહે છે, એનાં ફળ મીઠાં હોય છે.
 આંખળાશ-આંખળાવાળું
 કરમદડી-કરમદીવાળું ગામ. કરમદાનાં વૃક્ષ ઘાટાં
 ઘેધૂર ને નીચાં હોય છે. સિંહ એની છાયાનો
 ઉપયોગ કરે છે.
 ખાખરાવાલા-ખાખરાવાળું
 ચિત્રાવડ-ચિત્રાનામની વ્યક્તિએ વસાવેલું વડવાળું
 જનવડલા-જન' એ કાંઈ એની નામ છે. એણે
 વસાવેલ વડલાવાળું ગામ. 'દેરડી' ગામ પણ
 'જનઆઈની દેરડી' તરીકે ઓળખાય છે,
 એ અમરેલી જિલ્લામાં છે.
 ધ્રાવ્યાવડ-ધટાદાર વડવાળું
 ધોખરવડ-
 વડવાળા-વડવાળું
 પાટવડ-ઉપરથી પાટ-સપાટ જેવા લાગતા વડવાળું
 વાંદરવડ-જ્યાં વાંદરા રહે તે વડવાળું
 મોડાવડ-મોડા નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું વડવાળું
 નાગવડલા-જ્યાં નાગ રહે છે તેવા વડલાવાળું
 કાલાવડ-કલા-કાલાએ વસાવેલું વડવાળું ગામ અથવા
 એકદમ લીલાશ ચર્ષ જતાં વડામાં દૂરથી
 જે વડ કાળો દેખાય છે તેની નજરનું ગામ,
 'કૃષ્ણવટ'
 જેતલવડ-જેતલજી નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું વડ-
 વાળું ગામ અથવા એની સ્મૃતિમાં વસેલું
 વડવાળું
 પીરવડ-કાંઈ પીરના સ્થાનકવાળા વડવાળું
 પીઠાવડ-પીઠા-મિથિ (આ નામ કાઠી શાંતિમાં હોય
 છે) નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું વડવાળું
 સુડાવડ-જ્યાં ધણા સુડા-પોપટ રહે છે તેવું વડવાળું
 આંખાવડ-જ્યાં આંખો અને વડ એક સાથે જોડેલ
 છે તેવું
 ખીલાવડ-એકદમ ખીલા જેમ જિલા વડવાળું
 ચાંચકવડ-

જુંડવડલી-જુંડવટા જેવા વડવાળું
 વડલી-વડની લઘુ આકૃતિ વડલીવાળું
 મોરડી-જ્યાં પુષ્કળ મોરડી થાય છે
 ખીલડી-ખીલાવાળું. ખીલી પવિત્ર વૃક્ષ મનાય છે.
 એનાં પાન શિવને ચણવાય છે. આ વૃક્ષ ખડુ
 અદ્ય સંખ્યામાં જેવા મળે છે.

કણેરી-કણેરવાળું
 કણજા-જ્યાં કણજે થાય છે તેવું
 કણ્ઝડી-કણ્ઝાનું વૃક્ષ સીધું જોડું હોય છે. એનાં
 ગૂદ-પાન-ખી-મૂળ વગેરે ઔષધ તરીકે
 વપરાય છે.

ડમરાળા-ડમરાવાળું ડમરાનાં મૂળ અને જાલ ઔષધ
 તરીકે વપરાય છે.

ઉંખરી-જ્યાં ઉંખરા-ઉંખરીનું વૃક્ષ છે. મૈત્રક દાન-
 શાસનોનાં તામ્રપત્રોમાં 'ઉદુરખુ' ગામ
 નામ મળે છે. ઉંખરા-ઉંખરાને સંસ્કૃતમાં
 'ઉદુરખર' કહે છે, એ ઔષધ માટે પણ
 ઉપયોગી વૃક્ષ છે.

હડમતિયા-ખજૂરી. હડમત નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું
 ખજૂરીવાળું

,, -ખાખરા...ખાખરા જોડે છે તે.
 નડકા-આ એક વિશિષ્ટ ગામનામ છે. નડ અર્થાત્
 'નેતર' : એટલે કે જ્યાં નડ-નેતર થાય છે.

મહુડા-જ્યાં મહુડ થાય છે
 મહુડી-મહુડાનો રસ નશાકારક છે.

ખજૂરી-ખજૂરીવાળું
 ખાખરાવાળી-ખાખરાવાળું

થોરડી-થોરવાળું. 'થોરડી' એ એક જાતનો પથ્થર
 પણ થાય છે. સંભવતઃ થોર જેવા બીલા
 રંગની ને પોચો હોવાથી એને 'થોરડી'
 કહ્યો હોય.

કાંકચિયાળા-કાંકચિયા નામના કાંટાળા વેલા જ્યાં
 થાય છે.

ખડુ-ખડુ અર્થાત્ ગળો. (સં.) ગુહ્યી વાડ કે વૃક્ષ-
 આધારિત ઘણી ઉપયોગી વનસ્પતિ છે.

ભાવનગર

ગૂંદાળા-ગૂંદાવાળું

ગૂંદી-ગૂંદીવાળું

થોરડી-થોરવાળું કે આ નામના પથ્થર જ્યાં મળે છે.

બૂંઠલી-બૂંઠલા, બૂંઠલી એ થોરની એક જાત છે.

આવા થોરવાળું

ખડસલી-ખડસલીવાળું. ખડસલીને દેશી ભાષામાં

‘પિત્તપાપડો’ પણ કહે છે. સામાન્ય રીતે

વર્ષાઋતુમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

પાન લાંબાં, ફલ યુક્તિથી કે જાંબુડિયાં.

આની ભાજ પિત્ત-કફ મટાડે છે.

પાંચપીપળા-પાંચ પીપળાવાળું

થોરડી-થોરડીવાળું

કરમદિયા-કરમદીનાં વૃક્ષવાળું

જાંબુડા-જાંબુડાવાળું

પિપરડી-પીપરવાળું

થોરાળા-થોરવાળું

પિપરાળી-પીપરવાળું

પિપળવા-પીપળાવાળું

ભાજુવડ-ભાજુ નામની વ્યક્તિએ વસાવેલ વડવાળું

લીપાવડલી-લીપા નામની વ્યક્તિનું વડલીવાળું

ભાખાવડ-ભાખા " " "

ખિન્ડિયા (નોંધણુવદર)-ખીન્ડાવાળું

નોંધણુએ વસાવેલ

" મોખડા. મોખડાએ વસાવેલ

આંકડિયા-આંકડાવાળું

આંકડા-આંકડા-આંકડા નામના વૃક્ષવાળું. આ

વૃક્ષનાં છાલ અને મૂળ દવા તરીકે વપરાય

છે. એનું મૂળ રેચક છે. ફળ એક ખીવાળું

ને ખટમધુનું હોય છે.

લીંબડા-લીંબડાવાળું

પીપળી-પીપળ, પીપળાવાળું, પીપળાને

સંસ્કૃતમાં ‘પિપ્પલ’ કહે છે.

રાજપીપળા-પીપળાવાળું રાજપૂતનું

આંબળા-આંબળાવાળું

લાંબાળિયા-જ્યાં લાંબું ઘાસ પુષ્કળ થાય છે.

પથિક

અમૃતવેલ-અમરવેલ, (સં.) અમરવેલી. આંખાનો

વૃક્ષ પાસે આ વેલ જોવામાં આવે છે અને એનાં મૂળ

આંખાના વૃક્ષમાં જ હોય છે. આનો સ્વાદ

તીખો મિષ્ટ હોય છે. આંખાનો રોગ તેમજ

કફ પિત્ત ને આમનો નાશ કરે છે.

જવંત્રી-(સં.) જયંત્રી. મૂળ તો જયંત્રીની છાલને

‘જવંત્રી’ કહે છે. જયંત્રી (સં.) જાતીય

ભારત ખંડારનું વૃક્ષ છે. જવંત્રી તીખી કઠ્ઠી,

મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે. કફ રક્તદોષ

ઉધરસ ઊલટી જેર વાયુ તથા કૃમિની નાશક

છે. આ જવંત્રી-જયંત્રીનું વૃક્ષ જ્યાં છે.

સામાન્ય રીતે જયંત્રીનાં વૃક્ષ સૌરાષ્ટ્રમાં

થતાં નથી જતાં ક્યાંક થાય તો એને ફળ

-જયંત્રી આવતાં નથી.

ડમરાળા-ડમરાવાળું ડમરો (સં.) ડમરનું ડમરાનો

છોડ ૧-૨ ફૂટ વધે છે. એની વાસ તીવ્ર

હોય છે, દૂરથી જ ખબર પડી જાય છે. આ

છોડની આસપાસ સાંપ આવતો ન હોઈ

ધ્રુવા ધર પાસે કે ફળીમાં વાવે છે. એ

ઔષધ તરીકે પણ ઉપયોગી છે.

રાજકોટ

કુવાડવા-કુવાડિયા (૧) કુવાડિયાના છોડવાળું ગામ.

આ છોડ એમાંમાં ઝડપથી જોવામાં આવે છે.

એક જાતનું જંગલી શાક છે. એ તણ-

ચાર ફૂટ ઊંચો થાય છે. આની ભાજ

ખવાય છે. વાયુ પિત્ત ઉધરસ વગેરે માટે

એ ઉપયોગી છે.

(૨) કવાડિયા શાખાના આહીરોએ

વસાવેલ ગામ

ખિન્ડિયા-ખીન્ડાવાળું ગામ

ખિન્ડિયાજોર-ખીન્ડાવાળું જોરનું ગામ

ખિન્ડિયા-નાના-મોટા

ગૂંદા-ગૂંદાવાળું ગામ

થોરાળા-થોરવાળા-થોરવાળા-થોરાળા થોરવાળું

પિપળિયા-પીપળાવાળું

પિપળિયા-પરા

સપ્ટેમ્બર/૧૯૬૧

૨૩

પિપળિયા-કરમાળ, કરમાળ નદીના કાંઠે વસેલું

પીપળાવાળું

પિપળિયા જૂના-અર્થ ૨૫૦૮ છે.

પાંચપીપળા-પાંચ પીપળાના સમૂહવાળું

પિપળવા-આવા

” બેડા-બેડા (ચારણ) નામની કોઈ
વ્યક્તિએ વસાવેલું પીપળાવાળું

પિપળિયા સાલ. સાલ (મૂળ સાલેલ) નામની વ્યક્તિ-
એ વસાવેલું પીપળાવાળું

” સોમ. સોમજીએ વસાવેલ ”

” એન્-સી. અન્-સી એન્-સીનું પીપળાવાળું

” માલજીભી. માલજીભાઈનું

” કોઠી. કોઠા પાસે આવેલું પીપળાવાળું

” નગર. જામનગરનું પીપળાવાળું

નાંધુ-નોંધુ-પિપળિયા. નોંધુજી નામની વ્યક્તિએ
વસાવેલું પીપળાવાળું

પિપળિયા-પાળ. જ્યાં પાળ-ધણુ ઊભું રહેતું હોય
તેનું પીપળવાળું

પિપળિયા-રાજ. રાજકોટનું ” ”
પીપળી-પીપળાનું લઘુ રૂપ પીપળી જ્યાં છે.

પિપલાજી-મૂળ પીપલાનક. પીપળવાળું
થોરડી-થોરવાળું અથવા થોરડી પ્રકારના પથ્થર જ્યાં
મળી આવે છે.

આંબિયાળા-આંબીયાળું

ગૂંઠાળા-ગૂંઠાવાળું

ગૂંઠાસરી- ” ”

ખીલડી-ખીલિના વૃક્ષવાળું

અંબિયાળા ”

દાળિયા-દાળિયાવાળું. દાળિયા નામનો છોડ થાય છે.

થોરાળા-થોરવાળા-થોરવાળા થોરાળા થોરવાળું

ભંજુડી-ભંજુવાળું

મૂંજકા-મૂંજ નામનું ઘાસ જ્યાં ખૂબ થાય છે.

ગવરીદડ-મૂળ ગવરીકંદ. આ છોડ વર્ષો ઝડપમાં
વિશેષતઃ જીગે છે. આના છોડ નીચે કંદ હોય

છે, જે હેરી હોય છે, પણ આનાં ફૂલ
મહાદેવ-ગોરીને ચઢતાં હોઈ ‘ગવરીકંદ’
નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. આનાં
પાનનો રસ ગરમ કરી, તેલ મેળવી હુખતા
કાનમાં ટીપાં તરીકે વપરાય છે.

કાળીપાટ-(૧) કાળીપાટના વેલા હોય છે, એનાં
મૂળ-પાનનો રસ ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

(૨) ખૂબ જીડું પાછી હોવાથી કાળી લાગતી
સપાટીવાળી પાટ પાસેનું ગામ

કંટોલિયા-કંટોલાં (કંકોડાં) જ્યાં થાય છે. સામાન્ય
રીતે કંટોલાંના વેલા ચોમાસામાં સીમમાં
થાય છે, શેઠે વાડતી આવે વધે છે. લીલા
લડિયા રંગનાં કાંટાળાં ફળો આવે છે, જેનું
આક બનાવાય છે. કંટોલાં વધુ કંદ પિત્ત
વજેરેનો નાશ કરે છે.

ડોડિયાળા-ડોડી નામની વનસ્પતિ જ્યાં થાય છે.

‘ડોડી’નાં ફળને ‘ખરખોડ’ કહે છે.

ખોરડી સમઢિયાળા-ખોરડીવાળું સમઢિયાળા
રાયજી-રાયજીનું વૃક્ષ જ્યાં આવેલ છે.

ધૂધરાળા-સીમમાં અડખાઉ શણુ જેવા વૃક્ષ ૪ ફૂટ
જેંથા એક જાતના છોડ થાય છે. સંસ્કૃતમાં
આને ‘શણુક’ટિકા’ કહે છે, કેમકે એની શીંગ
સૂકાય ત્યારે ધૂધરાળી જેમ વાગે છે માટે આ
છોડને ‘ધૂધરા’ પણ કહે છે. આમ, ધૂધરા-
વાળું

ચરેલ-‘ચરેલ’ નામનું વૃક્ષ થાય છે. એ ઘણું જીનું
વધે છે. પાન ૩ થી ૬ ઇંચનાં લંબગોળ
હોય છે. ફૂલ સફેદ કે લાલ રંગનાં, ફળ
પીળા રંગનાં ચપટા પાતળા ચકરડાં જેવાં.
આનું લાકડું સારું પોચું હોય છે. આ વૃક્ષ
જ્યાં છે તેનું ગામ તે ચરેલ. આ વટાદિ
વર્ગનું વૃક્ષ છે. મૂળ સંસ્કૃત નામ ‘ચિર-
મિલવ’. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આને ‘ચરેલ’ કહે છે.
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આને ‘પાપડી’ કહે છે.
અરણી-અરણીવાળું. આ વૃક્ષની બે જાત છે. નાની-
મોટી અથવા ઘોળી-કાળી, નાની અરણી પ-

૬ કૂટ અને મોટી એનાથી વધુ વધારે
જોવી થાય છે. કૂલ સુખથી હોય છે. મોટી
અરણ્યોનાં મૂળ છાલ વગેરે ઔષધ તરીકે
વપરાય છે.
ટંકારા-અરણ્યોને કમ્બી ભાષામાં 'ટંકારો' કહે છે.
સંભવતઃ આ 'ટંકારો' પરથી 'ટંકારા' નામ
પડ્યું હોય. અલખત, આ એક સંભાવના
માત્ર છે.
ઉપલેટા-ઉપલેટ' નામની વનસ્પતિ થાય છે તેના
પરથી (?). મૈત્રકક્ષાલીનાં દનાશાસનોમાં
'ઉપલહેટ' નામનો આમોહકેષ્મ મળે છે.
(સંદર્ભ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકક્ષાલીના
યુજ્જરાત' ભા.૨, પરિશિષ્ટ ૫, પૃ. ૪૫)
ખજૂરગ-ખજૂરીવાળું
નાળિયેરી-નાળિયેરીવાળું
ખિપરડી-ખોપરવાળું
ચોરડી-ચોરવા, ચોરવાળું
આંકડિયા-આંકડા (સં-અક)વાળું
ખાખરા-ખાખરાવાળું
ખોળખોપર-ખોળ નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું
ખોપરવાળું
ચોરિયાળી-ચોરિય ચોરવાળું
ખાખરાળા-ખાખરાવાળા-ખાખરાવાળા-
-ખાખરાળા ખાખરાવાળું
ખોલુડી-ખોલુ જરવાળું.
ખાખરેચી-ખાખરાવાળું
ખમ્બુડિયા-ખમ્બુવાળું
કોસિયાળી-જ્યાં કોમસા થાય છે.
તરવડા-ત્રિવટા:-ત્રિવડા-ત્રણ વડના સમૂહવાળું
જંગલડા-જંગ મોટા વડવાળું
જમનાવડ-જમના નામની રત્નોથી ઓળખાતા
વડવાળું
જૂતવડ-જ્યાં જૂતનો વાસ મનાયો હશે તેવા વડવાળું
પાંચવડા-પાંચ વડાના સમૂહવાળું
આંચવડ-આંચ, આંચાણ નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું

પશ્ચિ

સપ્ટેમ્બર/૧૯૬૧

વડવાળું આંચો આંચાણ-રાજપૂત ગણિમાં
નામ મળે છે
આખલવડ-આખલ' શબ્દ હિંદી છે તેનો અર્થ
કેટલાક ઘરો અને એકઠાળિયાળાની જગ્યા
કરે છે. આ પરથી 'આખલવડ' એટલે
એવો ઘેઘૂર વડ કે જેનો ઘડામાં ઘર વસી
શકતાં હોય. આવા વડવાળું
ચિત્રાવડ-ચિત્રાણએ વસાવેલું વડવાળું
માત્રાવડ-માત્રાણએ
મેઘાવડ-મેઘા નામની વ્યક્તિએ ,,
મોટાવડા-મોટા વડવાળું
રાજવડા-રાજ નામની વ્યક્તિથી ઓળખાતા
વડવાળું
નાનાવડા-નાના(આ વ્યક્તિનામ છે)થી ઓળખાતા
વડવાળું ગામ તે
રાજવડા-જસ, જસાણું. એ નામની રાજવી
વ્યક્તિથી ઓળખાતા વડવાળું
,, ,, જામ. જામ સાહેબનું, એ રાજા નામની
વ્યક્તિથી ઓળખાતા વડવાળું ગામ
લાખાવડ-લાખા નામની વ્યક્તિથી ઓળખાતા વડવાળું
કે લાખાએ વસાવેલું વડવાળું
માખાવડ-માખાણએ વસાવેલું, વડવાળું
આખરડી-આખાવાળું
પલાંસ-પલાંશ-'પલાશ' સંસ્કૃત નામ છે, જે દેશમાં
'કેસડો' તરીકે પ્રખ્યાત છે અથવા 'ખાખરો'.
આ વૃક્ષ સર્વત્ર પશુ અદ્ય પ્રમાણમાં મળે છે.
ખાખરો-પલાશ સર્વાંગી ઔષધોપયોગી છે.
કોઠી-સાધારણ કદનું યુજ્જરાત ભરમાં સર્વત્ર જોવા
મળતું 'કોઠી' વૃક્ષવાળું ગામ. આ
કાંટાળું વૃક્ષ છે. આનો ગૂદર સારો થાય છે.
કોલકી-કોલ એટલે ખેરડી. પ્રસિદ્ધ અયુર્વેદાચાર્ય
આપાલાલ દેવ ખેરડી મોટી જાત કાશી-
ખેર માટે 'કોલ' શબ્દ પ્રયોજે છે. ગામ,
જ્યાં આવાં કોલ ખેર થતાં હોય.
કાંડી-મૂળ-મુડુંડી-આના-અખાંથી દોઢક હાથ
જોવા છોડ થાય છે.

૨૫

હાથીની સંદ જેવી વાંકી વળેલી મંજરી પર એક ખાણુ બે હારમાં જાણુડી રંગનાં નાનાં ફૂલ ખીસે છે. આ છોડ વર્ષાઋતુમાં પુષ્કળ બીજે છે. વીંછીના સાપનું ઝેર ઉતારવા પર આપું મૂળ ઉપયોગી છે. આંખના કુખાવા પર, ચૂમડા પર તેમજ હઠકાચું ફૂંટરું કરડાવા પર પાન કે એનો રસ ચોપડાય છે.

શેમળા-શેમળાના વૃક્ષવાળું. શેમળાને સંસ્કૃતમાં 'શાદમશિ' કહે છે. આપું વૃક્ષ ઔષધ માટે ઉપયોગી છે. આ વૃક્ષમાં યમનો વાસ હોવાનું મનાય છે, આથી એને 'યમદ્રુમ' પણ કહે છે. તોરણિયા-તોરણિયા નામનું ઘાસ જ્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે તે ગામ. આ ઘાસનાં કણસનાં તોરણની જેમ મૂંઝાયેલ હોઈ એને 'તોરણિયા' કહે છે.

ઢાંક-ઢાંકનું મૂળ પ્રાચીન નામ 'ઢંકતીય' હોવાનું અને કોઈ નાથના શાપથી ઢંકાઈ દટાઈ ગયાનું મનાય છે, પણ પલાંશ કે ખાખરાને 'ઢાંક' પણ કહેવાતો હોઈ જ્યાં ઢાંક-ખાખરા થતા હોય તેવું (૧).

તારણુ

(૧) સૌરાષ્ટ્રના પાંચે જિલ્લાનાં વનસ્પતિ-આધારિત ગામનામોમાં એક વાત રપ૭૮ જણાઈ આવે છે કે આનામાં મોટા ભાગનાં વૃક્ષો પ્રાચીન ધાર્મિક અને ઉપયોગી વૃક્ષો છે; જેમકે વડ પીપર પીપળો ખીજડો. આ વૃક્ષો ઉપયોગી તો છે જ, પણ ધાર્મિક રીતે પણ એનું મહત્ત્વ છે, તો ચરેલ અરણી લુપ્ત-રાળા છવંતી પલાંશ જેવાં અદ્ય સંજ્ઞામાં મળતાં અને ઝાઝાં પ્રચલિત વૃક્ષો પરથી ગામનામો પણ મળે છે. અદ્યતન, આવાં ગામ-નામ અદ્ય સંજ્ઞામાં છે. પીપળાવાળાં પિપળિયા લગભગ ૪૦, ખિજડિયા ૨૧, વડ-વડલા પર આધારિત લગભગ ૫૦ જેટલાં ગામ-નામો મળે છે, અર્થાત્ વનસ્પતિ પર આધારિત લગભગ ગામ-નામોમાંથી લગભગ ૪ થો ભાગ પીપળા વડલા ને ખીજડા પરથી છે. પિપળિયા-ખિજડિયા

અમરેલી જિલ્લામાં વધુ છે, તો રાજકોટમાં વડ-વડલા પરથી ગામનામો વિશેષ છે. જૂનાગઢ ભાવનગર અને જામનગર જિલ્લાઓમાં વિવિધ વનસ્પતિ આધારિત ગામ-નામો સાંપડે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં પાંચે જિલ્લામાં રાજકોટ જિલ્લામાં વનસ્પતિ-આધારિત ગામો સૌથી વધુ અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપે મળે છે. જાવત્રી જેવી વિશિષ્ટ વનસ્પતિ કે જે સૌરાષ્ટ્રમાં થવાની શક્યતા પણ નહિવત્ છે તેના પરથી ગામ-નામ પડે એને એક આશ્ચર્યજનક ખાખત ગણી શકાય. સંભવ સુગંધ છે, તો એવો જાવત્રીનો સુગંધ જેવી કેઈ વનસ્પતિ થતી હોય તે એના આધારે ગામ-નામ આપાયું હોય. આ જ ખાખત કપૂરિયા-કપૂરડી ગામને લાગુ પડે છે; કપૂર જેવી સુગંધ આપતી એક જાતની વનસ્પતિ જ્યાં થાય છે તેવું ગામ તે 'કપૂરિયા' અને 'કપૂરડી.'

(૨) સામાન્ય રીતે વૃક્ષોને સંબંધ ખતાવનાર કોઈ પ્રત્યય લગાવાય છે; જેમકે, 'ઈયા' પ્રત્યય 'વાળું' અર્થ દર્શાવે છે, જેવાં કે, પિપળિયા-પીપળાવાળું, ખિજડિયા-ખીજડાવાળું, આંકડિયા-આંકડાવાળું વગેરે, તો 'ડી' 'ડા' પ્રત્યય તો લઘુતાવાચક છે; જેમકે પિપરડી ખજૂરડા જાણુડા મોરડા

'ખાણુ' પ્રત્યય 'આનક' (સં) પરથી બનેલ હોઈ એ ગામ વધુ પ્રાચીન હોવાનું માની શકાય, જેમકે પિપલાણુ.

કેટલાંક વૃક્ષોને લઘુતાવાચક 'કા' 'કી' પ્રત્યય લાગી ગામ-નામ બનેલ છે.

(૩) વ્યક્તિઓનાં નામો સાથે સંકળાયેલ વૃક્ષોમાં એ નામની વ્યક્તિએ વસાવેલ જે તે વૃક્ષ પાસે આવેલ ગામ અથવા એ નામથી ઝોળખાતા વૃક્ષ-વાળું ગામ એવો અર્થ લઈ શકાય. દા.ત. લાખા-વડ આ લાખા નામની વ્યક્તિએ વસાવેલું વડવાળું ગામ કે લાખાના વડવાળું ગામ.

આમ, સૌરાષ્ટ્રનાં વનસ્પતિ-આધારિત ગામ-નામોનો આ એક ઉપરજીવો પરિચય માત્ર છે. ભવિષ્યમાં વિસ્તારથી જોડાણથી અભ્યાસ કરવાની આને એક પૂર્વભૂમિકા ગણી શકાય.

ડે. હાઈરફેલ, જામનગર/૩૬૦૪૫૦

અમીર નગરીનો ફકીર નેતા

[ઇંદુલાલ માસિકને જન્મ શતાબ્દી પ્રસંગે અંજલિ] પ્રો. જિતેન્દ્ર નાનાલાલ અંતાણી

મહેનતકેસ જનતાના આજીવન સેવક, પેસા માટેની વકીલાત છોડી જેણે રાષ્ટ્ર અને પછાતોની વકીલાત લીધી, જે ગ્રાંધીજીના ‘નવજીવન’ના આદ્ય સ્થાપક, જેનું દિલ બાળક જેટલું નિર્દોષ, કિંમતીલ છતાં જેના કાર્યમાં હસ્કરી ક્ષિરત વર્તાતી, ગુજરાતનું ગૌરવ જેને હૃદયે વસેલું, જેના અંતરના જીંઘણમાં દીન-દુષિયાનો ઉદ્ધાર અને રાષ્ટ્રસેવા આદિ શબ્દો કોતણેલા તેવા એક જનને તા. ૨૨-૨-૧૮૯૨ ના રોજ નડિયાદમાં જન્મ થયો. નામ પડ્યું ઇંદુલાલ. યાસિક કુલના આ સપુત્રને ગુજરાતે જાણ્યા ‘ઇંદુલાલ’ તરીકે.

ઇંદુલાલાએ લોકજાગૃતિ અર્થે ઈ.સ. ૧૯૧૫ના જુલાઈથી ‘નવજીવન’ માસિક શરૂ કર્યું હતું. ચાર-પાંચ વર્ષમાં સારી પ્રગતિ થઈ. અગ્રેજી ‘યન્ગ ઈન્ડિયા’ ગ્રાંધીજી ચલાવતા. ‘નવજીવન’ને સાપ્તાહિક તરીકે ચલાવવા ગ્રાંધીજીએ ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ૧૯૧૬માં ઇંદુલાલાએ એ ગ્રાંધીજીને સોંપ્યું. યાસિક એના ઉપતંત્રી થયા. ૧૯૨૨માં ‘યુગવર્ધ’ માસિક અને બીજાં કેટલાંક પુસ્તકોનું પ્રકાશન. મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતા દૈનિક ‘હિંદુસ્તાન’ના પણ તંત્રી રહ્યા. એમણે ‘કુમારનાં જીવિતો’ વાર્તાસંગ્રહ પણ બહાર પાડ્યો. સિનેમા માટે પણ વાર્તા લખી. ચિત્ર-નિર્માતા પણ બનતા. બર્લિનમાં રહી સ્વાતંત્ર્યલડતની પત્રિકાઓ કાઢી. ૧૯૩૭થી કિસાનોની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવા લાગ્યા. એમણે ‘આત્મકથા’ પણ લખી. મુંબઈ સરકારે એને પારિતોષિક આપ્યું. એમણે નાટકો પણ લખ્યા છે. સ્વામીજી કૃષ્ણવર્મા પર પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે.

જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં-ત્યારે ઇંદુલાલા વિના વિલંબે પહોંચી જાય. એઓ કહેતા : “કુંડૂં પગનો માનવી છું, પગથી પર જીવતો આદમી છું, ત્રીજા વર્ગની જનતાનો માણસ છું.”

મહાદેવભાઈ દેસાઈએ એમને ‘રૈનિકોના સરદાર’ કહ્યા છે. એમની ગયરી (પુસ્તક ૬, પાન ૬૭)માં એઓ લખે છે : “રૈનિકોના સરદાર ઇંદુલાલભાઈ આવ્યા. તેમની ચાલમાં અને સીનામાં તો રૈનિકપણું પહેલાંના જેટલું જ છે. જેલ હોંપર પણ પોતે પોતાની માનીતી સાઈકલને મંગાવી હતી, અને આશ્રમ આગળથી સાઈકલ પર બેસીને જ અમદાવાદ આવેલા. સિપાઈ કૂચ કરતાં ઠીક પાઈ લે તેમ જેલમાંથી કૂચ કરતાં તેમણે આખરનો નાસ્તો પણ ઠીક ઠીક કરી લીધો. તેમનું સ્વામીત કરવાને માટે પણ સાઈકલ ઉપર આરઠ થયેલા રૈનિકોનું જ લક્ષકર હતું. પણ તેમનું શરીર નંખાઈ ગયેલું લાગ્યું.”

સન ૧૯૨૩માં ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી રામનારાયણ પાઠક ઇંદુલાઈ વિશે આ વચનેો ઉચ્ચાર્યાં હતાં : “ઇંદુલાઈ એટલે ? ગુજરાતની જીવાની અને મરણની, ઉદારતા અને સરળતા. ગુજરાતના જીવાનોના હૃદયમાં અત્યારે શું ચાલે છે. એ જાણવું હોય તો ઇંદુલાલને જોવા જોઈએ. એ ગુજરાતી છતાં એમનામાં ગુજરાતનું ગણતરિયાપણું નથી અને અત્યારના જીવોમાં પણ એ ધણું એણું છે. ગુજરાતનો જીવાન વર્ગ જ્ઞાનપૂર્વક પરીક્ષા કર્યા વિના, ઇંદુલાલની રહસ્યમય અને રહસ્ય વિનાની સર્વ રીતભાતોનું અનુકરણકામ કરે છે, એટલા બધા એ જીવાન વર્ગને મોહક છે.”

પથિક

સપ્ટેમ્બર/૧૯૬૧

૨૭

ઇંદુલાલભાઈ શરૂમાં ગાંધીજીથી ખેંચાયા હતા. પાછળથી રત્નજેઠ પણ ક્યો હતો. દારૂવાત્રા દરમ્યાન ગાંધીજીની ધરપકડ કરાઈ. એ અંગે 'આત્મકથા ભાગ-૪'માં યાદિક નોંધે છે: “પાંચમી મેના દિવસે સવારના હું મારી ઓફિસનો દાદર ચડતો હતો ત્યારે ગાંધીજીની ધરપકડના ઓચિંતા ખબર સંભળીને હું હચમચ થઈ ગયો. ઘણા વખતથી ગાંધીજીને હું ટીકાકાર તરીકે પૂજતો હતો, પણ હવે તેમની અટકાયતના સમાચાર સંભળીને ઘણાં વર્ષથી અંતરમાં ઊંડી છુપાયેલી ગાંધીભક્તિ ઓચિંતી ઊભરી આવી. ક્યાંક સુધી મારી અંખિમાંથી આવણું અને બાદરવે વરસી રહ્યો તે રોકથો રોકાય જ નહિ. તરત જ રુદુરિયોતું કામ બંધ કરીને હું ઓફિસમાં વિચાર કરતો બેઠો.

“મારા સેવાજીવનના પ્રભાવે એ મારા રાહબર હતા. વરસો સુધી તેમના હાથ નીચે તાલીમ લીધી. તેમના પ્રતાપે કેટલી પરિવર્તો બરી, કેટલી સંસ્થાઓ સ્થાપી, સેવાનાં કેટલાંય કામ કર્યાં. સન ૧૯૨૧ સુધી લડતમાં સળ ખાઈને જેલમાં ગયા પછી હું કંઈક બાપણ કરીને જેલમાં જતાં તેમનો સાથી બન્યો. બહાર નીકળીને મેં તેમના આદર્શ જીવનની અને પ્રેમધર્મની કેટલી તારીફ કરી, ચરખાની તેમની નીતિ માફક ન આવતાં હું મુંઝઈ આવ્યો અને “તેમનો ટીકાકાર બન્યો. પણ આવ્યો તો વરસોથી અંતરમાં સાચવેલી જ્યોત પાછી ઝળહળાવીને તે દેશને જાગૃત કરી રહ્યા છે, ત્યારે હું પામર માનવી તરીકે મારું પેટિયું ફેટું છું” ક્યાં એ વિરાટ અને ક્યાં હું વામન !”

સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્તિ પછી એમનો રાજકારણમાં રસ કંઈક ઓછો થયો, રચનાત્મક કાર્યોમાં જીવ પરોવાયો. એવામાં સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્યનો નિર્ણય મળેલ થયો. ઇંદુલાલે આગેવાની લઈ ‘મહાગુજરાત’ માટે લડત ચલાવી. એએ લોકસભામાં પણ ચૂંટાયા. નેનપુર(તા. મહેમદાવાદ)નો આશ્રમ એમની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર.

‘રેખાચિત્રો’માં લીલાવતી મુનશીએ ઇંદુલાલ યાદિક વિશે લખ્યું છે કે “ઈન્દુભાઈ એટલે ટૂંનની ઝડપ, ઇન્દુભાઈ એટલે આગકનાં તોફાન, ઇન્દુભાઈ એટલે ભરકરનો સિપાહી...એસનામાં આગકના સમાન નિર્દોષતા છે...દેશકાર્યનું અસિધારા વત એમણે લીધું છે. હનુમાનની માફક એમના હૃદયના ઊંડા ભાગમાંથી દેશ શબ્દ જ કાતરેલો હશે. દેશને માટે તો એમણે ફકીરી લીધી છે. નમી જતી પાંપણોએ નિદ્રાસુંદરીની વિનંતીએ એમણે ઘણી વાર જતી કરી હશે.”

“જીવન-સંભારણી”માં શારદામહેન મહેતા ઇંદુલાલ યાદિકને અંગ્રજી અર્પતાં લખે છે કે “આ વખતથી ઇન્દુલાલે ગુજરાતને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર ગણ્યું અને ત્યારથી તેઓ અમારા ઘરમાં એક કુટુંબી તરીકે આવવા જવા લાગ્યા. એમની અસર અમારા ઉપર તથા અમારા ઘરનાં છોકરાં ઉપર ઘણી જ થઈ. એમનામાં જીવનની નોંધ હતી, આદર્શ માટે ઝંખી રહ્યા હતા અને પોતાનું કર્તવ્ય હોમીને, સાચા કર્મયોગી થઈને રહ્યા હતા. એમણે ગુજરાતની જે સેવા કરી છે તે અજોડ છે, પણ ગુજરાતે તેની કંઈ કરી નહિ અને એક સાચો સેવક ગુમાવ્યો.”

તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૭૨ ના, લગભગ ૮૨ દિવસ સુધી અમદાવાદની વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલમાં મુર્ચિત અવસ્થામાં રહી એમણે અંતિમ ધાસ લીધા. સાક્ષર ઉમાશંકરભાઈ જોશીએ એમને ‘અમીર નગરોના ફકીર નેતા’ ગણાવ્યા હતા.

૭૭, તિરુપતિનિલયમ, સ્વામિનારાયણ સોસાયટી, અદવજનગર, જૂન-૩૭૦૦૦૧

સરેખર ૧૯૧

Reg. No. GAMC-19

જ્યારે ગુજરાતની ધરતી સોનું પકવશે

સરદાર સરોવર યોજના ગુજરાત માટે કામઘેતુની જેમ દૂઝણી સાબિત થવાની છે.

સરદાર સરોવર યોજના અર્થાત ૪૩૭ વર્ષનું આયુષ્ય, પ્રતિદિન રૂા. ૪ કરોડની આવક, ૬ લાખ લોકોને કાયમી રોજગાર, ૧૩૧ શહેરો અને ૪,૭૨૦ ગામડાંઓનાં ૨,૯૫,૦૦,૦૦૦ લોકોની તૃપ્તાતિ, ૨૫,૦૦,૦૦૦ લોકોને સિંચાઇનો લાભ, ૮ લાખ હેક્ટર જમીનને સિંચાઈ, ૪.૨૫ કરોડ વૃક્ષોનું વૃંદાવન, ૫૦૦ કરોડ યુનિટ વીજઉત્પાદન, ઉદ્યોગોના વીજ-કાપનો અંત, મત્સ્યોદ્યોગથી રૂા. ૧૮૫ કરોડનો ફાયદો, કૃષિક્ષેત્રે રૂા. ૯૦૦ કરોડનો લાભ, ૪૫ ટકા ખેતઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ. આરોગ્ય સુધરશે, રજૂ અટકશે અને પર્યાવરણ મધુવન જેવું બની જશે, નળ સરોવર બનશે નવલું નઝરાણું, ધુડખર, કાળિયાર અને ધુખમલ રીંછને અભયલયન, સૌરાષ્ટ્ર બનશે સુજલામ સુફલામ, રજૂ રોકાશે, પવિત્ર કિનારો પ્રવાસ-ધામ બનશે, દુષ્કાળને ગુડ બાય, રાજ્યનો આર્થિક વિકાસ થશે, સ્થાપિતોને નવલયન મળશે, ગુજરાત નંદુનવન બનશે.

સરદાર સરોવર નર્મદા નિગમ, લિ.,

બ્લોક નં. ૧૨, પ્રથમ માળ,

સરદાર ભવન,

ગાંધીનગર-૩૮૦૨૧૦

મુદ્રક પ્રકાશક અને ત્રત્રી : 'પાંચક કાર્યાલય' માટે પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, ડે. મધુવન, એલિસબિજ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

તા. ૧૫-૯-૧૯૯૧

મુદ્રણસ્થાન : પ્રેરણા મુદ્રણાલય, રુસ્તમઅલીનો ઢાળ, મિરજાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પૃષ્ઠ : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, શાહપુર, માળીવાડાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧